

## “Κ Ε Φ Ε Λ Η,,

(BYZANTINON KTHRION THS PRWTEYOUSHS, AGNΩSTOU ONOMASIAS)

Εἰς τὸ βορειότατον ἄκρον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μεταξὺ τοῦ Ε' καὶ τοῦ Σ' λόφου, ἐκτείνεται μικρὰ πεδιάς, ἣτις, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ παρὰ τὴν Πύλην τῆς Ἀδριανουπόλεως «Τσουκούρ-μλοστάν», ὅπερ εἶναι ἀνοικτὴ βυζαντινὴ δεξαμενὴ, διαρρουθμισθεῖσα σήμερον εἰς στάδιον, καταλήγει, διὰ συνεχοῦς κατωφερείας, εἰς τὴν παρὰ τὸν Κεράτιον κόλπον συνοικίαν τοῦ Μπαλατᾶ.

Ἡ περιοχὴ αὕτη ἔφερε, κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, τὴν ὀνομασίαν «Πέτρα» (εἰκ. 1) καὶ ἦτο περιώνυμος διὰ τοὺς ναοὺς καὶ τὰς μονὰς αὐτῆς<sup>1</sup>. Τὸ ὄνομα προέρχεται, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐκ τοῦ πεπλατυσμένου βράχου<sup>2</sup>, ὅστις εὐρίσκεται εἰς τὸ μέσον σχεδὸν τῆς περιοχῆς.

Μεταξὺ τῶν σωζομένων βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς ταύτης συγκαταλέγεται καὶ τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὴν τουρκικὴν αὐτοῦ ἐπωνυμίαν, Κ ε φ ε λ ἦ - μ ε σ δ ζ η δ ἰ, κτήριον<sup>3</sup>, κείμενον οὐχὶ μακρὰν, καὶ πρὸς τὰ Νοτιοανατολικά τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, τοῦ σημερινοῦ Καχριε - Τζαμί.

Τὸ βυζαντινὸν τοῦτο μνημεῖον δὲν εἶναι τὸ μόνον, τοῦ ὁποίου ἀγνοεῖται ἡ ὀνομασία. Σειρὰ ὄλη τοιοῦτων κτηρίων τῆς πόλεως, μικρῶν σχετικῶς διαστάσεων<sup>4</sup>, οὐδὲ ὅπως ἀναφέρονται ὑπὸ τῶν πηγῶν, διότι δὲν ἀποτελοῦν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον αὐτοτελῆ κτήρια, ἀλλὰ μέλη μεγαλυτέρων συγκροτημάτων, εἰς τὰ ὁποῖα συγκεντροῦται κυρίως ἡ προσοχὴ τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων καὶ τὰ ὁποῖα σήμερον ἔχουν ἐκλείψει παντελῶς. Ἀκριβῶς ὅμως διὰ τὸν λόγον τοῦτον τὰ κτήρια ταῦτα παρουσιάζουν ὅπως ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, διότι εἶναι ὡς οἱ ἐπιζῶντες μάρτυρες τῶν ἐξαφανισθέντων συγκροτημάτων εἰς τὰ ὁποῖα ἀνήκον.

Δυστυχῶς, ὡς καὶ ἐν προγενεστέροις ἡμῶν ἐργασίᾳ ἀνεφέραμεν<sup>5</sup>, οἱ μετὰ τῶν μνημείων τούτων ἀσχοληθέντες εἶναι ὀλίγοι, ἐξετάσαντες ταῦτα μᾶλλον προχειρῶς καὶ ἀρκεσθέντες εἰς βεβιασμένας, συντόμους περιγραφὰς καὶ ἑλλιπῆ σχέδια, μὴ δια φωτίζοντα ποσῶς τὰ περὶ τὰ κτήρια ταῦτα ἰζανὰ σκοτεινὰ σημεῖα.

Πρόδηλον ἐπομένως εἶναι, ὅτι ἐπιτακτικὴ προκύπτει ἡ ἀνάγκη μιᾶς ἐπισταμένης

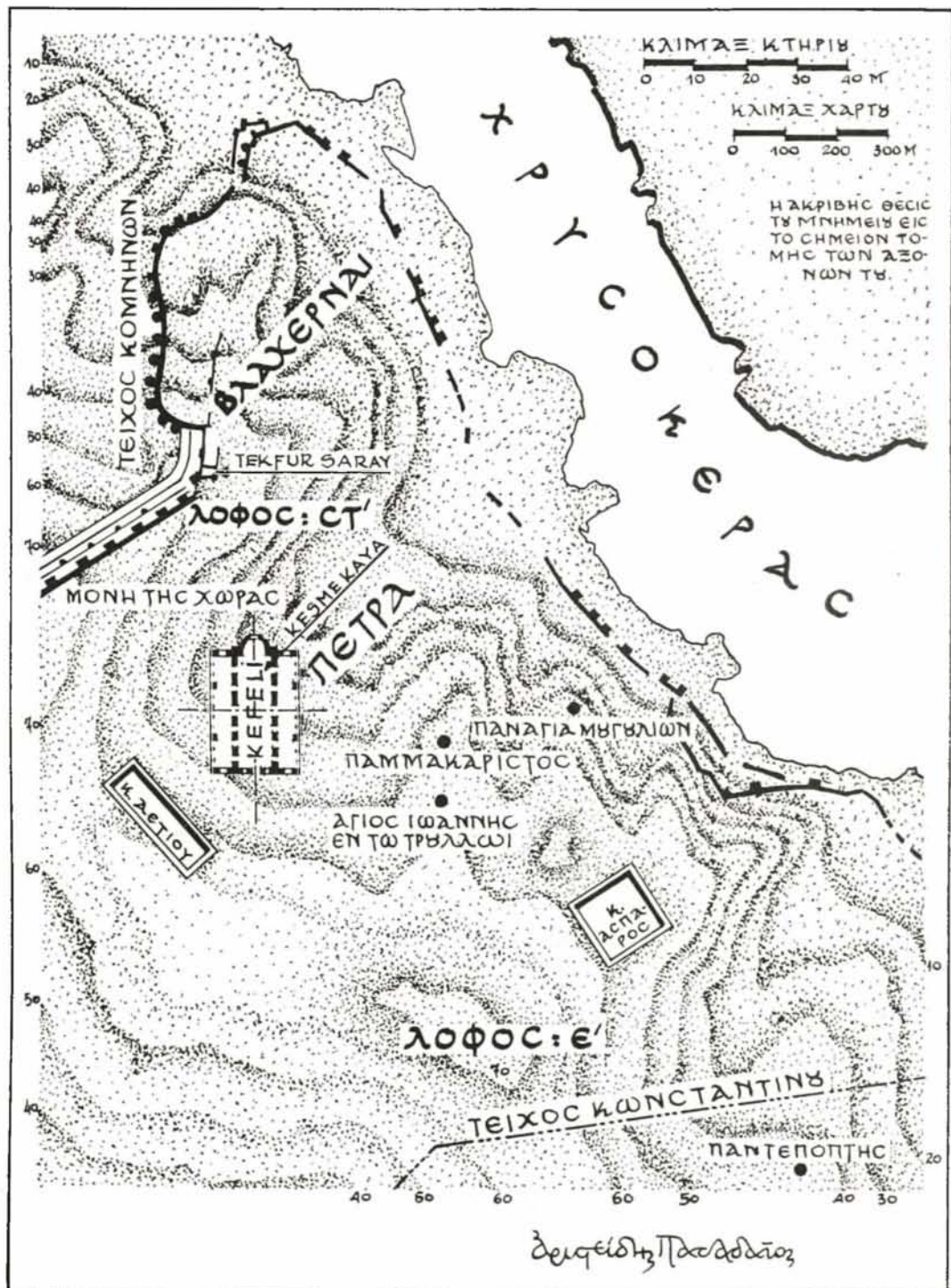
<sup>1</sup> R. JANIN, Constantinople byzantine, Paris 1950, 375. A. MORDTMANN, Esquisse topographique de Constantinople, Lille 1892, 41, 75.

<sup>2</sup> Ὁ βράχος καὶ σήμερον καλεῖται ὑπὸ τῶν Τοῦρκων «Κεσμέ - καγιά», ἥτοι «Λαξευτὸς Βράχος». Βλέπε καί: R. JANIN, ἔ. ἀ. σ. 375, A. MORDTMANN, ἔ. ἀ. σ. 75.

<sup>3</sup> «Συνοικιακὸν τέμενος τῶν ἐκ Κάφας καταγομένων».

<sup>4</sup> Τὸ ἐδῶ ἐξετασθὲν εἶναι τὸ μεγαλύτερον ὄλων.

<sup>5</sup> ΔΡ. ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ, Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀγνώστου ὀνομασίας, Ἀθήναι 1965, σ. 1-2.



Εἰκ. 1. Χάρτης τοῦ βορείου ἄκρου τῆς βυζαντινῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸ: «Byzantion - Konstantinopol» Topographischer und archäologischer Plan. Gezeichnet von «MICN». Μ.: 1/10.000. Περιοχὴ Πέτρας.



μελέτης τῶν μνημείων τούτων, ἄτινα, ὡς μὴ ἀνήκοντα εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν περιωνύμων γνωστῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς πόλεως, τῶν καὶ ἀπορροφούντων ὅλον τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἁρμοδίων διὰ τὴν συντήρησιν αὐτῶν, εἶναι φυσικὸν νὰ εἶναι παρημελημένα καὶ νὰ ὑφίστανται παντοίας ἀλλοιώσεις, κινδυνεύοντα νὰ χάσουν πολλὰ ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτῶν <sup>1</sup>, ἄτινα θὰ ἐβοήθουν σημαντικῶς εἰς τὴν ἔρευναν.

Τὴν ἀνάγκην ἀκριβῶς ταύτην προτίθεται νὰ καλύψῃ διὰ τὸ προμνημονευθέν, γνωστὸν ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Κεφελῆ-μεσοζηδί», μνημεῖον ἢ ἀνά χειρὸς ἐργασία, ἣ ὁποῖα σκοπὸν ἔχει ὅπως προέλθῃ, ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς κατασκευαστικὴν καὶ μορφολογικὴν μελέτην αὐτοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ προσπαθῆσῃ, διὰ ταύτης, νὰ δώσῃ τὰς προσηκούσας ἀπαντήσεις εἰς τὰ διάφορα σχετικὰ πρὸς τὸ ἐν λόγω μνημεῖον προβλήματα <sup>2</sup>.

## Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν Α'

### ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Τὸ κτήριο, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, παρουσιάζει ὄψιν ὀρθογωνίου παραλληλεπίδου (πίν. 3α), ὅπερ καλύπτεται ὑπὸ τετρακλινοῦς στέγης, καὶ οὔτινος ὁ μέγας ἄξων κατευθύνεται ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον, παρουσιάζων ἐλαφρὰν ἀπόκλισιν πρὸς Δυσμᾶς (Ἄζιμουθ: 19°). Εἰς τὴν νοτιᾶν αὐτοῦ πλευρὰν ὑπάρχει τοξωτὴ πύλη, ἐνῶ εἰς τὴν βόρειον πενταγωνικὴ μεγάλη ἄψις.

Προεκτάσεις τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τοίχου πρὸς Δυσμᾶς δημιουργοῦν εἶδος χαμηλοτέρου «κλίτους», βαίνοντος παραλλήλως πρὸς τὸν μέγαν ἄξωνα τοῦ κτηρίου.

α) Κ ά τ ο ψ ι ς (εἰκ. 2): Ἐν κατόψει τὸ κτήριο ἀποτελεῖται σήμερον ἐκ δύο χώρων: Τοῦ κυρίου, σχήματος ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, ἀναλογίας 1 : 3 (ἤτοι μήκους 22.10 μ. καὶ πλάτους 7.20 μ.), καὶ τοῦ δευτερεύοντος πρὸς Δυσμᾶς, τοῦ αὐτοῦ μήκους, ἀλλὰ στενωτέρου (πλάτους 3.50 μ.). Ὁ τελευταῖος οὗτος χώρος εἰς τὰς στενὰς αὐτοῦ πλευρὰς φέρει τοίχους, τῆς αὐτῆς κατασκευῆς πρὸς τοὺς τοίχους τοῦ ὅλου κτηρίου, οἵτινες εἶναι προεκτάσεις τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου αὐτοῦ τοίχου, στερεῖται ὅμως παντελῶς τοίχου πρὸς Δυσμᾶς. Ὅσαύτως ἢ ἐν αὐτῷ ὑπάρχουσα ξυλίνη, μεταγενεστέρα, κατασκευὴ διαρρυθμίζει τοῦτον εἰς εἴσοδον τοῦ κυρίως χώρου, ὅστις λειτουργεῖ σήμερον ὡς μουσουλμανικὸν τέμενος.

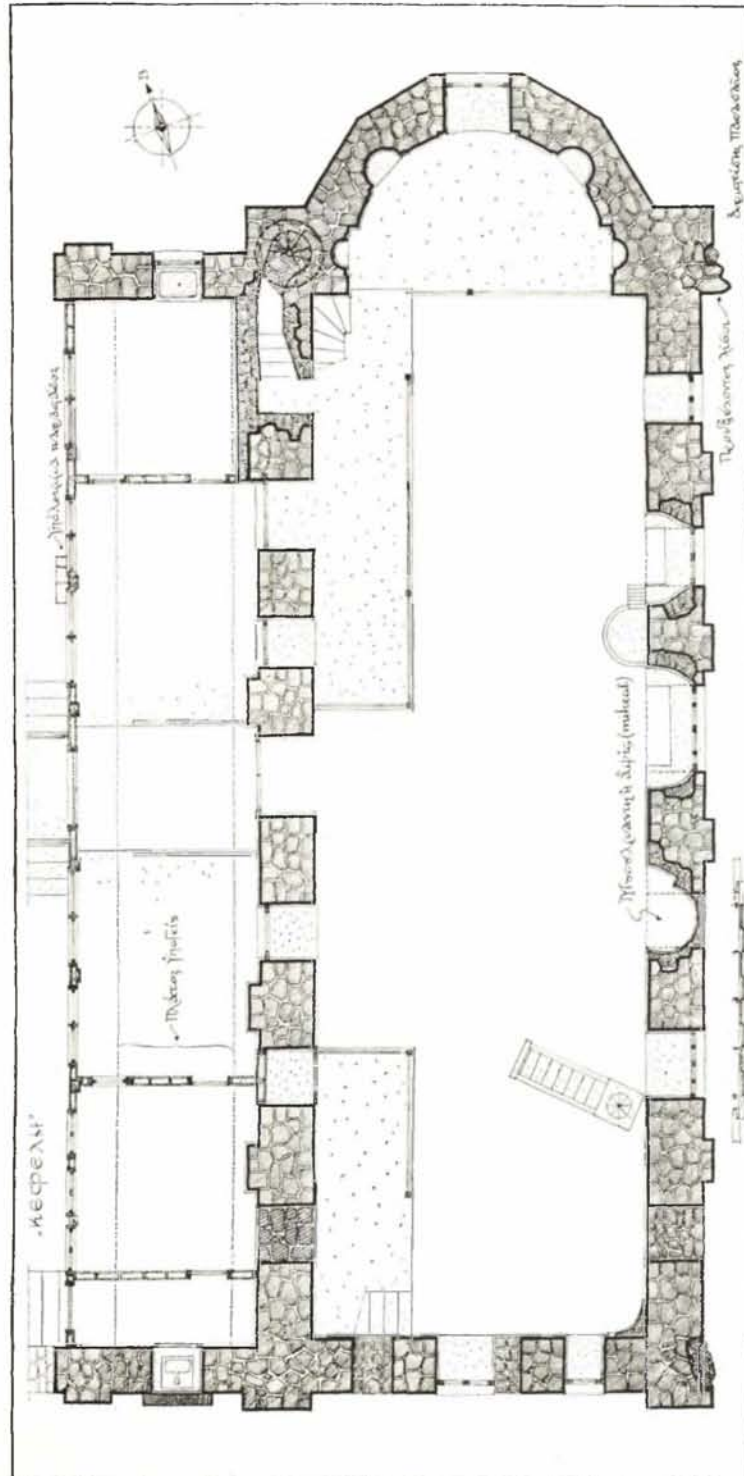
Ἡ ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον κατευθύνσις τοῦ μεγάλου ἄξονος τοῦ κτηρίου ἐπιβάλλει τὴν τοποθέτησιν τῆς «μυχράμπ» <sup>3</sup> εἰς τὴν ἀνατολικὴν μακρὰν πλευρὰν αὐτοῦ καὶ συνεπῶς ἐξασφάλισιν τῆς εἰς τὸ τέμενος εἰσόδου διὰ τῆς δυτικῆς. Τοξωτὸν παραθύρον, σμικρυνθὲν διὰ μερικῆς ἐντοιχίσεως (πίν. 4γ καὶ εἰκ. 7), ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ χώρου τούτου, ἐνῶ εἰς τὸν ἀλλοιωθέντα νότιον διαγράφεται τόξον παραθύρου (πίν. 3δ καὶ εἰκ. 6) τοῦ αὐτοῦ σχήματος καὶ μεγέθους. Μεγάλῃ θύρα, πλάτους 1.70 μ.,

<sup>1</sup> Βλ. κατωτ. σ. 35 σημ. 1.

<sup>2</sup> Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἀνασκαφικὴ ἐργασία θὰ ἐβοήθῃ μεγάλως εἰς τὴν ἐξακριβῶσιν συμπερασμάτων, δυστυχῶς ὅμως πᾶσα περὶ τούτου σκέψις,

ἐπὶ τοῦ παρόντος τοῦλάχιστον πρέπει ν' ἀποκλεισθῇ.

<sup>3</sup> Μυχρά ἄψις καθορίζουσα εἰς τὰ μουσουλμανικὰ τεμένη τὴν κατεύθυνσιν τῆς Μέκκας.



Εἰκ. 2. Κεφαλή, Κάροφις.

εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ δευτερεύοντος χώρου, συνδέει τοῦτον πρὸς τὸν κεντρικόν, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀνοίγονται ἐπίσης πέντε παράθυρα, ἀνὰ δύο ἐκατέρωθεν τῆς προμνημονευθείσης θύρας, καὶ τὸ ἐν ἐντοιχισμένον.

Ὁ κύριος χώρος φέρει ἕξ ἀνοίγματα εἰς τὴν μακρὰν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευρὰν, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον ἐκ Νότου εἶναι ἐντοιχισμένον, τὸ δεύτερον εἶναι παράθυρον, τὸ τρίτον ἔχει διαρρηθμισθῆ εἰς «μυχράμπ», τὸ τέταρτον, τοῦ αὐτοῦ πλάτους καὶ σχεδὸν τῆς αὐτῆς θέσεως πρὸς τὴν ἐνοῦσαν τοὺς δύο χώρους θύραν, εἶναι σήμερον παράθυρον, τὸ πέμπτον καὶ ἕκτον ἀνοίγμα ἐπίσης παράθυρα. Εἰς τὸν νότιον τοῖχον ὑπάρχουν τρία ἀνοίγματα. Ἐκ τούτων τὸ ἐν εὐρίσκειται ἐπὶ τοῦ μεγάλου ἄξονος τοῦ κυρίως χώρου καὶ εἶναι θύρα, τοῦ αὐτοῦ μεγέθους πρὸς τὴν εἰς τὸ μέσον τοῦ χωρίζοντος τοὺς δύο χώρους τοῖχον, μετατραπέισα εἰς παράθυρον διὰ μερικῆς ἐντοιχίσεως, τὰ δὲ ἄλλα δύο, συμμετρικῶς πρὸς τὸ πρῶτον τοποθετημένα, ὑπῆρξαν ἀνεκαθὲν παράθυρα, ἕξ ὧν τὸ ἐν ἔχει ἐντοιχισθῆ.

Ἡ βόρειος μικρὰ πλευρὰ ἀνοίγεται εἰς εὐρείαν ἀψίδα, πλάτους 5.36 μ., ἣτις ἐξωτερικῶς εἶναι πεντάπλευρος, ἐσωτερικῶς δ' ἀποτελεῖται ἐκ δύο ἐπὶ μέρους χώρων: Ἐνὸς ὀρθογωνίου, φέροντος εὐθυγράμμους τοίχους μήκους 1.40 μ. καὶ ἐνὸς κυκλικοῦ, οὔτινος τὸ τόξον εἶναι μικρότερον τοῦ ἡμικυκλίου, ἢ δὲ χορδὴ 4.90 μ. μήκους. Ὁ ὀρθογώνιος χώρος τῆς ἀψίδος καλύπτεται ὑπὸ καμάρας, ἐνῶ ὁ κυκλικὸς ὑπὸ τμήματος σφαιρικοῦ θόλου. Εἰς ἕκαστον τῶν εὐθυγράμμων τοίχων τοῦ ὀρθογωνίου χώρου ὑπάρχει ἀνὰ μία μικρὰ κόγχη (πλάτους 66 καὶ βάθους 29 ἐκ.) καλυπτομένη ὑπὸ τεταρτοσφαιρίου, ἐνῶ εἰς τὸ μέσον τοῦ κυκλικοῦ χώρου, ἐπὶ τοῦ ἄξονος τοῦ κτηρίου, ἀνοίγεται ἐν μόνον παράθυρον, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν δύο κόγχαι, ὅμοιαι πρὸς τὰς προμνημονευθείσας, ἀλλὰ μεγαλύτεραι (95 ἐκ. πλάτους καὶ 47 βάθους).

Ὁ μεταξὺ τῶν δύο χώρων τοίχος ἔχει εἰς τὸ πρὸς τὴν ἀψίδα ἄκρον αὐτοῦ, μεταγενεστέρως παχυνθῆ, διὰ τὴν περιληφθῆ ἐντὸς τοῦ πάχους αὐτοῦ κλίμαξ δδηγοῦσα εἰς τὸν τουρκικὸν μιναρέν, ὅστις ἐδράζεται ἐπὶ τοῦ παρὰ τὴν ἀψίδα ὀγκώδους δυτικοῦ πεσσού. Ὅμοιοι πεσσοὶ ὑπάρχουν τόσον εἰς τὰ ἄκρα τῆς ἀψίδος, ὅσον καὶ εἰς τὰ πρὸς Νότον ἄκρα τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ μεγάλου χώρου, ὅπου ὁμως ἐξέχουν πολὺ ὀλιγώτερον τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου (25 ἐκ.) ἐν εἴδει παραστάδων. Στενότεραι παραστάδες (πλάτους ἐνὸς μέτρου ἔναντι 1.45 μ. τῶν προηγουμένων), ὀλιγώτερον ἐξέχουσαι τοῦ τοίχου (20 ἐκ.), ἀναφαίνονται ἀνὰ τέσσαρες<sup>1</sup> εἰς ἐκάστην τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ μεγάλου χώρου ἐξωτερικῶς.

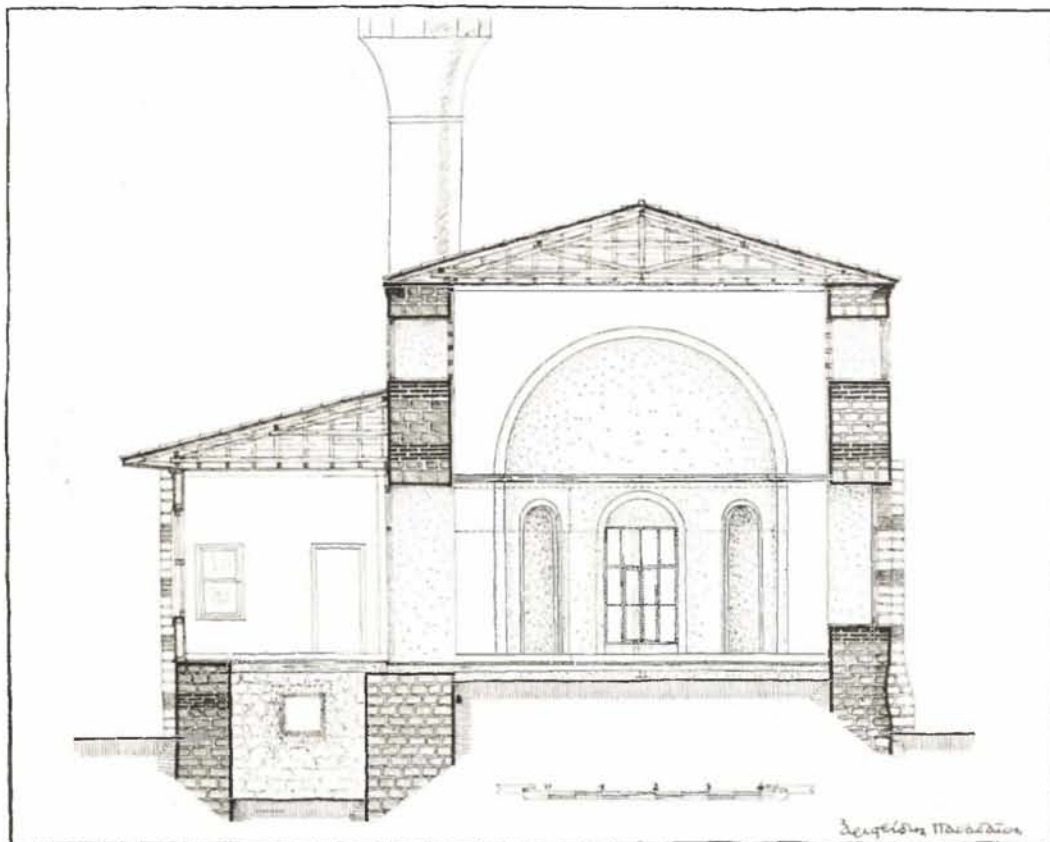
β) Ἐ γ α ρ σ ί α τ ο μ ή (εἰκ. 3 καὶ πίν. 4δ): Οἱ ἀποτελοῦντες τὸ κτήριο χωροὶ καλύπτονται σήμερον ὑπὸ ξυλίνης στέγης. Τὸ ὕψος τοῦ μὲν κυρίως χώρου ἀπὸ τῆς ξυλίνης ὀροφῆς, μέχρι τοῦ σημερινοῦ, ἐπίσης ξυλίνου, διαπέδου εἶναι ἐπτὰ μέτρα τοῦ δὲ δευτερεύοντος 3.50 μέτρα. Ἡ διαφορὰ αὕτη ἐπιτρέπει τὸ ὑπὲρ τὴν στέγην τοῦ μικροῦ χώρου ἀνοίγμα, σειρᾶς ὁμοιομόρφων τοξωτῶν παραθύρων ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεγάλου χώρου, πλησίον τῆς ὀροφῆς αὐτοῦ. Τὰ παράθυρα ταῦτα (παρένθ. πίν. Α'), δέκα

<sup>1</sup> Ἡ τετάρτη πρὸς Βορρᾶν παραστάς τοῦ δυτικοῦ μακροῦ τοίχου εἶναι σήμερον ἀφανής, φαίνεται ὁμως ὅτι κατεστράφη — ἢ ἐνεσωματώθη — κατὰ τὴν εἰς τὸ

σημεῖον τοῦτο διαπλάτυνσιν τοῦ τοίχου, χάριν τῆς κλίμακος τοῦ μιναρέ.



τὸν ἀριθμὸν, ἐξ ὧν τὸ πρῶτον ἀπὸ Βορρᾶ ἐντοιχισμένον, ἔχουν τὰ ἀντίστοιχα αὐτῶν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς (παρένθ. πίν. Β'), ἐπίσης δέκα τὸν ἀριθμὸν, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ δεύτερον ἀπὸ Νότου ἐντοιχισμένον. Ἀνάλογα παράθυρα ἀνοίγονται καὶ ἐπὶ τῆς νοτίας στενῆς πλευρᾶς. Ταῦτα εἶναι τρία (εἰκ. 6), ἐξ ὧν τὸ ἓν ἐπὶ τοῦ μεγάλου ἄξονος τοῦ κτηρίου, τὰ δὲ ἄλλα δύο συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν τοῦ πρώτου τοποθετημένα.



Εἰκ. 3. Κεφελῆ. Ἐγκαρσία τομή.

Εἰς τὴν γέννησιν τῶν θόλων τῆς ἀψίδος ὑπάρχει λοξότοιμον γείσον, συνεχιζόμενον καὶ ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς, τερματιζόμενον δὲ εἰς τὰς ἀκμὰς τῶν διέδρων γωνιῶν, τὰς ὁποίας σχηματίζει ἡ πλευρὰ αὕτη μετὰ τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κυρίως χώρου.

Κάτωθεν τοῦ δευτερεύοντος χώρου ὑπάρχει σήμερον, ἐν εἴδει ὑπογείου, ἕτερος χώρος, στενότερος καθότι, ἐκ τοῦ πλάτους τοῦ ὑπερθεῖν χώρου ἀφαιρεῖται τὸ πάχος τοῖχου διήκοντος καθ' ὅλην τὴν δυτικὴν πλευρὰν αὐτοῦ, ὡς καὶ ἡ διαφορά τοῦ παχύτερου ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ «ὑπογείου», ἀπὸ τοῦ λεπτοτέρου σχετικῶς δυτικοῦ τοῦ κυρίως χώρου. Αἱ ἐπὶ τοῦ τοῖχου τούτου παραστάδες ἐδράζονται ἐπὶ τοῦ προειρημένου παχύτερου τοῖχου τοῦ «ὑπογείου». Εἰς τοὺς ἐπιμήκεις τοίχους τοῦ ὑπογείου τούτου χώρου οὐδεμία καμπυλότης παρατηρεῖται, ὥστε νὰ σχηματισθῇ ἡ ἐντύπωσις ὅτι ὁ χώρος

οὗτος ἐκαλύπτετο ὑπὸ εἶδους τινὸς θόλου. Ὁ ὑπόγειος οὗτος χώρος φέρει δύο παράθυρα (παρένθ. πίν. Α') καὶ μίαν θύραν ἐπὶ τοῦ δυτικῆς μακροῦ αὐτοῦ τοίχου καὶ ἓν παράθυρον ἐπὶ τοῦ βορείου (εἰκ. 7), ἅπαντα μεταγενεστέρως ἀνοίγνται.

γ) Τομὴ κατὰ μῆκος (εἰκ. 4): Ἐπειδὴ τὸ ἔδαφος, ἐφ' οὗ ἐδράζεται τὸ κτήριο, παρουσιάζει κλίση ἀπὸ ΝΔ. πρὸς ΒΑ. (εἰκ. 1) εἶναι δυνατὴ ἡ εἴσοδος εἰς τὸν μέγαν χώρον ἀπ' εὐθείας, διὰ τῆς εἰς τὴν νοτιαν πλευρὰν αὐτοῦ θύρας, ἥτις, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ἔχει μετατραπῆ εἰς παράθυρον.

Τὰ πλησίον τῆς ὀροφῆς καὶ εἰς κανονικὰς ἐπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις ὁμοίομορφα παράθυρα φέρουν ἐσωτερικῶς γύψινα, δξυζόρυφα δρύφρακτα, κατὰ τὸ μουσουλμανικὸν σύστημα.

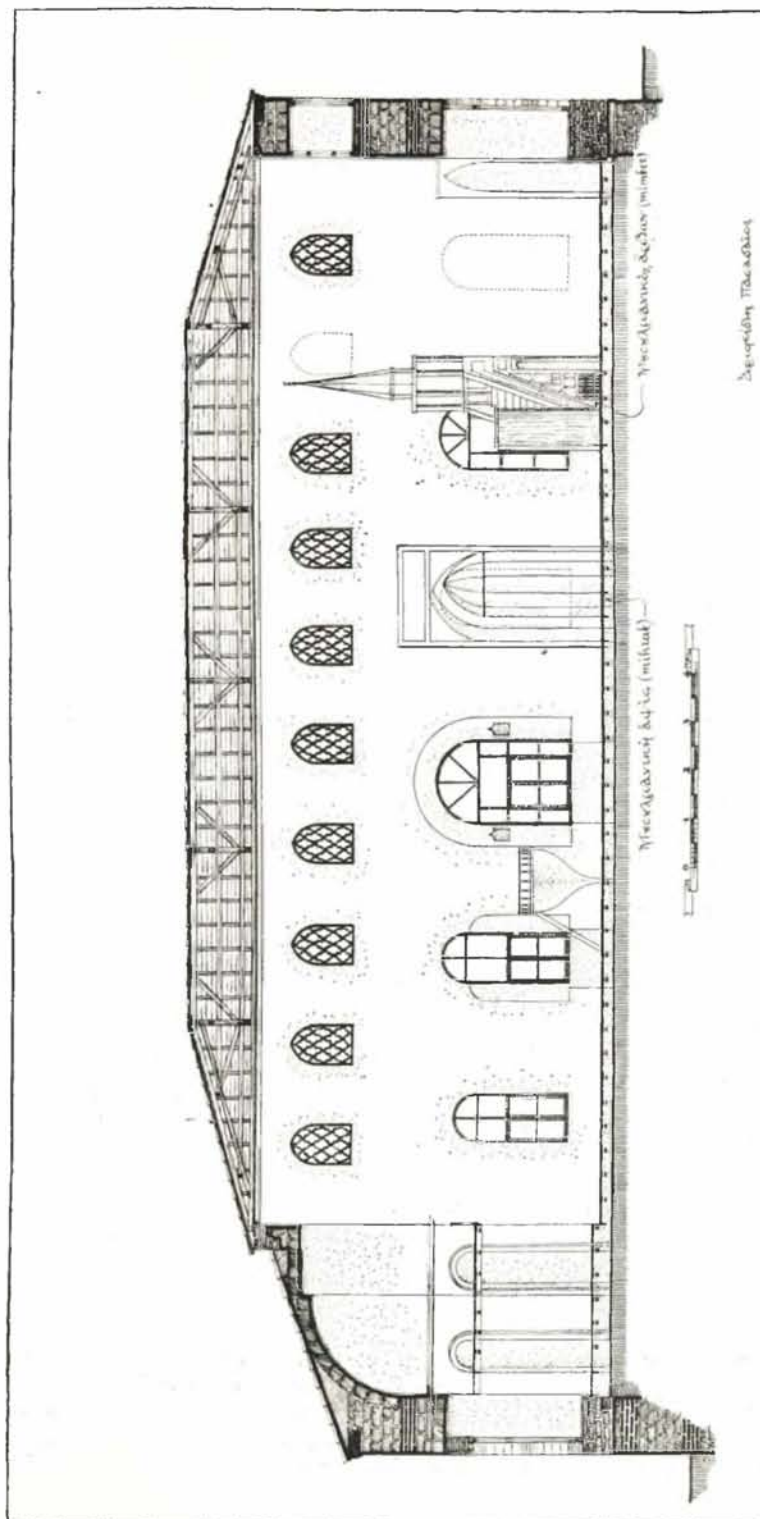
δ) Δυτικὴ πρόσοψις (παρένθ. πίν. Α'): Τὸ ἐπιστέφον τὸ κτήριο γεῖσον διατηρεῖται εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς προσόψεως ταύτης, ὡς καὶ εἰς διάφορα σημεῖα τῶν ἄλλων προσόψεων (πίν. 3β. δ. καὶ 4β. γ). Τὸ γεῖσον τοῦτο σύγκεται (πίν. 3β) ἐκ τεσσάρων στρωμάτων ὀπτοπλίνθων τοποθετημένων ἐναλλάξ, διαγωνίως καὶ καθέτως, εἰς τρόπον ὅστε νὰ παρουσιάξῃ ὄψιν διπλῆς ὀδοντωτῆς ταινίας.

Κάτωθεν τῆς προσόψεως τῆς εἰς τὴν πλευρὰν ταύτην ξυλίνης ὀθωμανικῆς προσθήκης σώζεται ὁ τοίχος, ὁ ἐπέχων τόπον βάρου τοῦ δευτερεύοντος ἀνοικτοῦ χώρου. Ὁ τοίχος οὗτος, ἀποτελῶν τὸν δυτικὸν τοίχον τοῦ ὑπογείου χώρου, παρουσιάζει τὴν αὐτὴν τοιχοδομίαν πρὸς τοὺς ἄλλους τοίχους τοῦ μνημείου, συνεχίζεται δ' ἐπ' αὐτοῦ τὸ εἰς τὴν στάθμην αὐτοῦ ἀντιστοιχοῦν στρώμα τεσσάρων πλίνθων. Ἐπὶ τοῦ τοίχου τούτου διατηρεῖται ἐπίσης εἰς ἀπόστασιν 5.89 μ. ἀπὸ τῆς παραστάδος τοῦ βορείου τοίχου τοῦ δευτερεύοντος χώρου, ὑπόλειμμα παραστάδος καθ' ὅλα ὁμοίως πρὸς τὰς ἄλλας (ἦτοι πλάτους ἐνὸς μέτρου καὶ προεξοχῆς 20 ἐκ.). Εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ νοτίου τοίχου συμμετρικὴν θέσιν τῆς παραστάδος ταύτης δὲν σώζεται μὲν ὁμοία παραστάς, ἡ κατάστασις ὅμως τοῦ τοίχου δεκνύει ὅτι αὕτη ἀφῆρη ἐκ τῶν ὑστέρων<sup>1</sup>, διότι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ τοίχου παρουσιάζει χαρακτηριστικὴν ἀνωμαλίαν.

Πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς προσόψεως ταύτης ὑπάρχει, ἐν εἴδει προστώου, προέκτασις τῆς ὀθωμανικῆς στέγης, ὑποβασταζομένη ὑπὸ τριῶν ξυλίνων στύλων. Ὁ εἰς τῶν στύλων τούτων ἐδράζεται ἐπὶ ἀνεστραμμένου βυζαντινοῦ κιονοκράνου, τεκτονικῆς μορφῆς, φέροντος, εἰς μὲν τὰς δύο ὄψεις αὐτοῦ διάκοσμον ἐκ τυποποιημένων φύλλων, εἰς δὲ τὰς ἄλλας δύο ὄψεις ὀρθογωνίου σχήματος πινακίδας, πλαισιουμένας ὑπὸ φύλλων, αἵτινες πιθανῶς ἔφερον σταυρούς (εἰκ. 5 καὶ πίν. 4ε). Ἐπίσης εἰς τὸ πρὸ τῆς προσόψεως ταύτης πεζοδρομίου ἐκ μεγάλων λίθων εἶναι ἐσφηνωμένον τεμάχιον ἐπιμήκους μαρμαρίου, ἐν εἴδει ἐπιστυλίου, ἡ ὄψις τοῦ ὁποίου χωρίζεται εἰς δύο ἰσοῦψεις ταινίας. Ἡ μία ἐξ

<sup>1</sup> Τὸ ἴδιον σήμερον δύναται νὰ λεχθῆ καὶ διὰ τὴν πρὸς Βορρᾶν παραστάδα, τὴν ὁποίαν ἀπετελοῦσαμεν πρὸ δύο ἐτῶν ἐνῶ σήμερον ἔχει ἀφαιρεθῆ, ὁλόκληρος δὲ ὁ περιγραφόμενος ἐδῶ τοίχος ἔχει δυστυχῶς ἐπιχρισθῆ. Ἐπίσης ἔχει ἀφαιρεθῆ καὶ ἄγνωστον ποῦ μετακομισθῆ, τὸ κατωτέρω περιγραφόμενον

βυζαντινὸν κιονόκρανον καὶ ἔχει ἐπίσης ἐπιχρισθῆ τὸ πρὸ τῆς δυτικῆς προσόψεως λίθινον πεζοδρομίου, καλυφθέντος τοῦ ἐν αὐτῷ ἐσφηνωμένου μαρμαρίνου τεμαχίου, ὅπερ ἀναφέρεται ἐπίσης κατωτέρω. Ἐπίσης ἔχει ἐπιχρισθῆ καὶ ὁ βόρειος τοίχος τοῦ δευτερεύοντος χώρου.

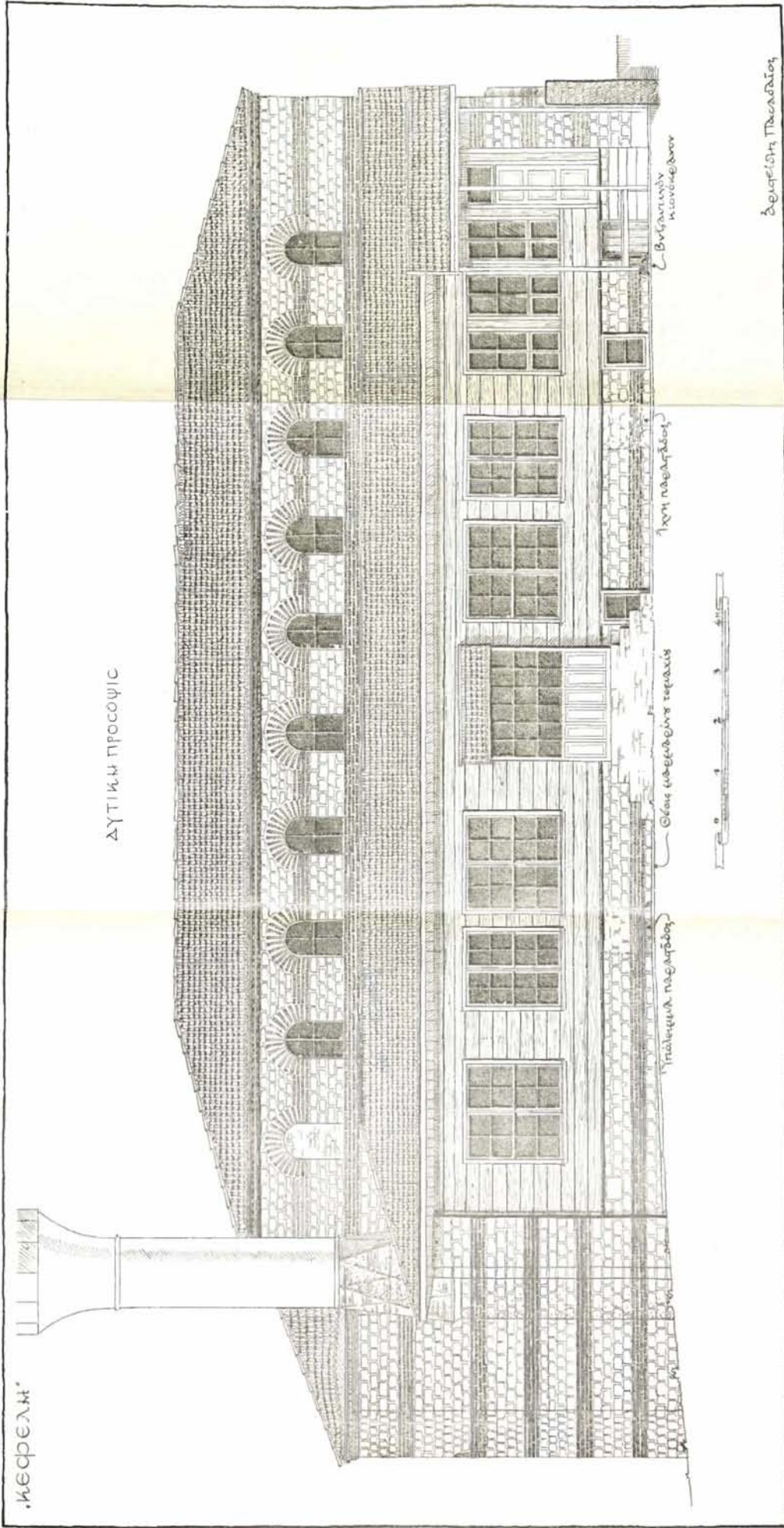


Εἰκ. 4. Κεφέλη. Κατὰ μῆκος τομή.



ΚΕΡΕΛΗ\*

ΔΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΩΠΙΣ

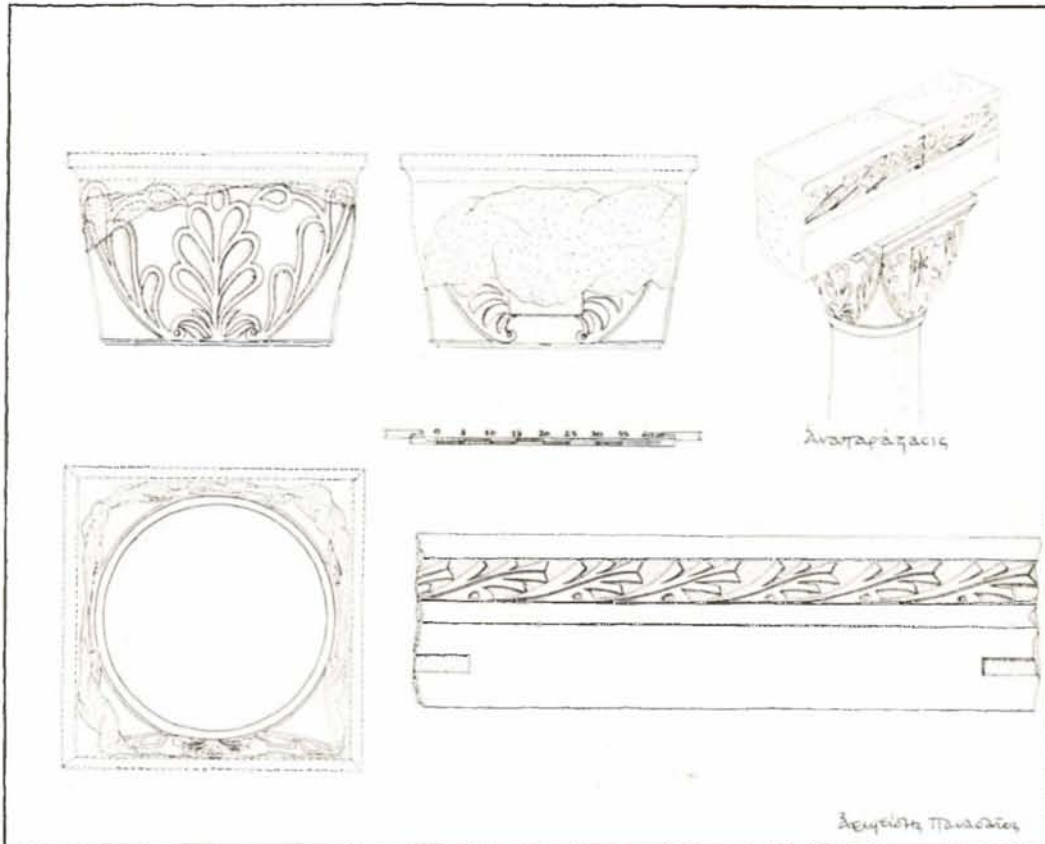


Στεφάνος Πρωτόδικος

Κερέλη, Δυτική πρόσοψις.

αὐτῶν εἶναι ἀκόσμητος, ἢ ἄλλη ὁμως φέρει ρυθμικὴν ἐναλλαγὴν τυποποιημένων φύλλων ὑπὸ κλίσιν (εἰκ. 5 καὶ πίν. 4ζ).

ε) Νοτία πρόσοψις (εἰκ. 6 καὶ πίν. 3δ, ε): Ἡ πρόσοψις αὕτη παρουσιάζει αὐστηρὴν συμμετρίαν εἰς τὰ μέλη αὐτῆς: Ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ ἄξονός της ἀνοίγεται ἡ κατὰ τὴν περιγραφὴν τῆς κατόψεως προμνημονευθεῖσα μεγάλη θύρα καὶ τὸ μεσαῖον τῶν εἰς τὸ ἄνω μέρος αὐτῆς παραθύρων. Ἐκατέρωθεν τῆς θύρας ἀνοίγονται, κατ' αὐ-



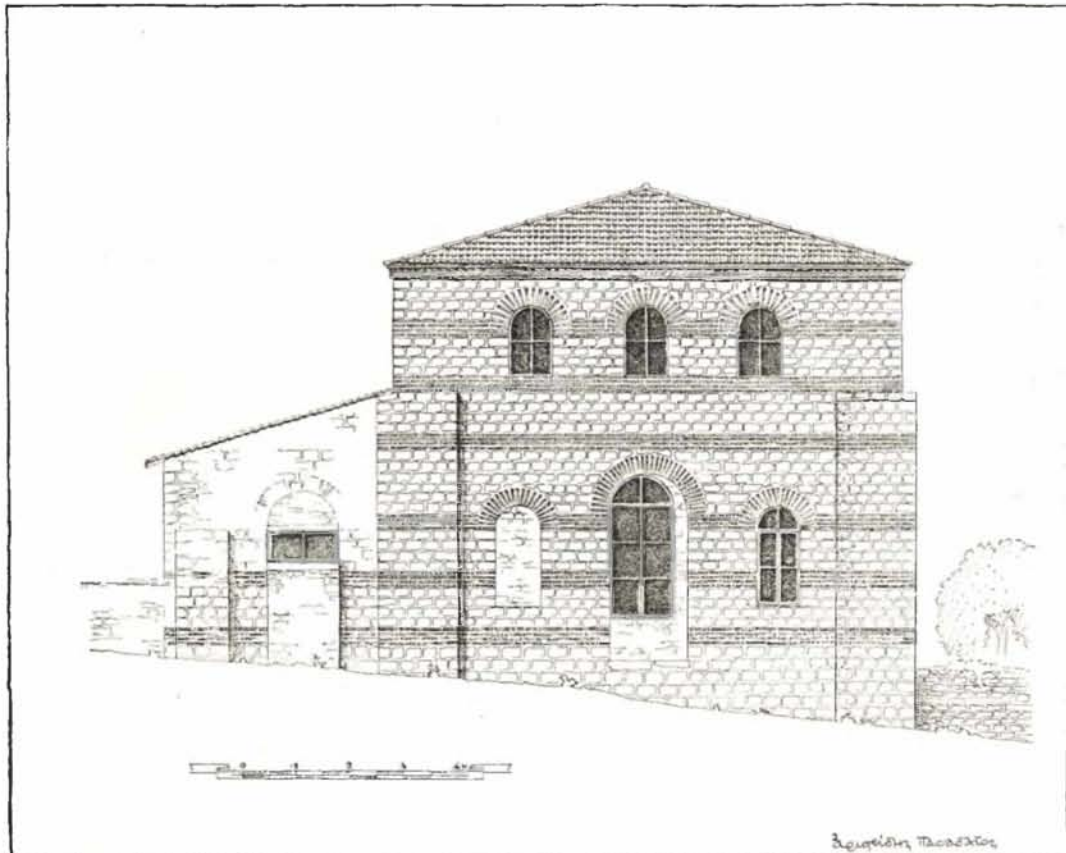
Εἰκ. 5. Κεφαλὴ. Τὰ παρὰ τὸ κτήριον εὑρεθέντα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Λεπτομέρεια.

στηρὸν συμμετρικὸν τρόπον, ἀνὰ ἓν παράθυρον (πίν. 3ε), πράγμα τὸ ὁποῖον συμβαίνει καὶ εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος αὐτῆς, ὅπου δύο παράθυρα πλαισιώνουν συμμετρικῶς τὸ μεσαῖον. Τὴν συμμετρίαν τονίζουν ἐπὶ πλέον αἱ εἰς τὰ ἄκρα αὐτῆς πλατεῖαι παραστάδες (πίν. 3δ). Πρὸς τ' ἀριστερὰ τῆς προσόψεως ὑπάρχει ὁ νότιος τοῖχος τοῦ δευτερεύοντος χώρου, ὅστις διαταράσσει τὴν αὐστηρὴν συμμετρίαν αὐτῆς. Πᾶσα πιθανότης περὶ μεταγενεστέρως προσθήκης διὰ τὸν τοῖχον τοῦτον ἀποκλείεται, διότι, καίτοι ἡ κατάστασις τῆς τοιχοδομίας εἰς τὰ ἀνώτερα αὐτοῦ μέρη, ὅπου ὑπέστη ἀλλοιώσεις, εἶναι ἀσαφής, ἐν τούτοις αὕτη, εἰς τὰ κατώτερα τοῦλάχιστον μέρη εἶναι τελείως σαφής, ἐπειδὴ καὶ τὰ στρώματα λίθων καὶ πλίνθων συνεχίζονται κανονικῶς καὶ μέγα μέρος τῆς ἀκραίας αὐτοῦ παραστάδος διατηρεῖται (πίν. 3δ).



στ') Ἀνατολική πρόσοψις (παρένθ. πίν. Β' καὶ πίν. 3γ): Ἄξια προσοχῆς ἐπὶ τῆς προσόψεως ταύτης εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. Τὰ ἀνοίγματα τῆς κάτω σειρᾶς, ἐντοιχισμένα ἢ μὴ, τὰ ὁποῖα ἐπέχουν σήμερον τόπον παραθύρων, παρουσιάζουν συνέχισιν πρὸς τὰ κάτω τῶν κατακορύφων ὀρίων



Εἰκ. 6. Κεφαλῆ. Νοτία πρόσοψις.

αὐτῶν, διακόπτονται δὲ μεταξὺ τῶν προεκτάσεων τούτων τῶν ὀρίων, αἱ ἐξ ὀπτοπλίνθων ζῶναι (παρένθ. πίν. Β' καὶ πίν. 3α).

2. Ἐνῶ αἱ ἀκραῖαι παραστάδες τῆς προσόψεως ταύτης ἐξικνούνται μέχρι τῆς ζώνης ὀπτοπλίνθων, ἣτις ἀποτελεῖ τὴν βᾶσιν τῶν παραθύρων τῆς ἄνω σειρᾶς (πίν. 3α. γ καὶ 4β), αἱ μεταξὺ τούτων τέσσαρες ἄλλαι παραστάδες διακόπτονται ἀνθαιρέτως εἰς διάφορα ὕψη. Ἀπὸ τῆς στάθμης ὅμως ὅπου μία ἐκάστη ἐξ αὐτῶν διακόπτεται μέχρι τῆς προμνημονευθείσης ζώνης, ἣτις ἀποτελεῖ τὴν βᾶσιν τῶν παραθύρων τῆς ἄνω σειρᾶς, ὁ τοῖχος παρουσιάζει ἀνωμαλίαν, ὡς καὶ διακοπὴν τῆς ἀντιστοίχου ζώνης ὀπτοπλίνθων (πίν. 3α καὶ παρένθ. πίν. Β').

3. Οὐσιώδης ἀνωμαλία καὶ πρόχειρος ἐπιδιόρθωσις τοῦ τοίχου παρατηρεῖται τόσον εἰς τὴν πρὸς Νότον ἀκραίαν παραστάδα τῆς προσόψεως (πίν. 3γ), ὅσον καὶ εἰς



τὸν πρὸς Βορρᾶν αὐτῆς πεσσὸν τῆς ἀψίδος (πίν. 4β), ὅπου ὑπάρχουν, κατὰ χώραν, καὶ λίθοι ἐξέχοντες (πίν. 4α). Χαρακτηριστικὸν ἐπίσης εἶναι ὅτι ἡ ἀνωμαλία τῆς τοιχοδομίας τῆς ἀκραίας παραστάδος καὶ τοῦ πεσσοῦ δὲν ἐκτείνεται ἐφ' ὅλης τῆς ἐπιφανείας αὐτῶν, ἀλλὰ κατὰ πλάτος ἐνὸς περιόπου μέτρου, μένοντος ἀνελάφου τοῦ πρὸς Νότον μέρους τῆς παραστάδος καὶ τοῦ πρὸς Βορρᾶν μέρους τοῦ πεσσοῦ (πίν. 3γ καὶ 4β).

4. Αἱ παραστάδες τῆς προσόψεως ταύτης, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς τῆς ἀντιστοίχου δυτικῆς πλευρᾶς, αἴτινες, ὡς εἶδομεν κατὰ τὴν περιγραφὴν τῆς ἐγκαρσίας τομῆς, λήγουσιν ἐπὶ τοῦ παχύτερου ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ὑπογείου χώρου, συνεχίζονται μέχρι τῆς στάθμης τοῦ ἐδάφους, καθιστάμεναι ἰσχυρότεραι, διὰ προεξοχῆς ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου 40 ἑκατοστῶν, ἀντὶ τῶν 20 ἑκ. τοῦ ἄνω τμήματος αὐτῶν. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῶν 20, πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν τῶν 40 ἑκατοστῶν συντελεῖται διὰ κεκλιμένων ἐπιπέδων (εἰκ. 3).

ζ) Βόρειος πρόσοψις (εἰκ. 7 καὶ πίν. 4γ): Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς προσόψεως ταύτης εἶναι ἡ ἐντόνωσ προεξέχουσα μεγάλη πενταγωνικὴ ἀψίς, ἣτις φέρει εἰς τὸ μέσον αὐτῆς τὸ μοναδικὸν παράθυρον, ὅπερ ἀνεφέρθη κατὰ τὴν περιγραφὴν τῆς κατόψεως. Τὸ παράθυρον τοῦτο φέρει τόξον ἀνοίγματος κατὰ τι μεγαλύτερου τοῦ πλάτους του, κατὰ τὸ ἀπὸ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἐφαρμοζόμενον σύστημα, πρὸς ἔδρασιν τῆς κυρίας δοκοῦ τοῦ ξυλοτύπου τοῦ τόξου<sup>1</sup>. Αἱ ἀποτελοῦσαι δὲ τοὺς θολίτας τοῦ τόξου τούτου ὀπτόπλινθοι ἐπεκτείνονται, κατὰ τὰς γεννήσεις τοῦ τόξου, καὶ πρὸς τὰς ἑκατέρωθεν τῆς μεσαίας, πλευρᾶς τῆς ἀψίδος, πρὸς τὰς ἐπιφανείας τῶν ὁποίων ταυτίζονται διὰ καταλλήλου λαξεύσεως. Τὸ παράθυρον τῆς ἀψίδος ἔχει σήμερον μερικῶς ἐντοιχιωθῆ, τόσον πρὸς τὸ ἄνω, ὅσον καὶ πρὸς τὸ κάτω μέρος αὐτοῦ.

Ἡ ἀψίς φέρει ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ κυρίως σώματος τοῦ κτηρίου γείσον (πίν. 4γ), ἦτοι ἐν εἴδει διπλῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, σωζόμενον εἰς ἀρκετὸν μέρος αὐτοῦ καὶ εἰς στάθμην ἀνταποκρινομένην πρὸς τὴν ζώνην ἐξ ὀπτοπλίνθων, ἣτις ἀποτελεῖ τὴν βᾶσιν τῶν ἄνω παραθύρων τῶν μακρῶν πλευρῶν. Ὑπὲρ τὴν ἀψίδα οὐδὲν παράθυρον ἀνοίγεται ἐπὶ τοῦ κυρίως σώματος τοῦ κτηρίου.

Εἰς τὰ δεξιὰ τῆς προσόψεως ταύτης ἀναφαίνεται ὁ βόρειος τοίχος τοῦ δευτερεύοντος χώρου (πίν. 4γ), καλῶς διατηρημένος καὶ συνεχίζων κανονικῶς τὸ σύστημα τοιχοδομίας τῆς προσόψεως<sup>2</sup>. Καὶ τὸ εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ τοξωτὸν παράθυρον εἶναι ἐντοιχιωμένον ἐκ τῶν κάτω καὶ τῶν ἄνω, ἐνῶ εἰς τὴν στάθμην τοῦ ὑπογείου χώρου ἔχει ἀνοιχθῆ ἐκ τῶν ὑστέρων τετράγωνον μικρὸν παράθυρον. Ὁ ἐν λόγῳ τοίχος διατηρεῖ ἐπίσης ἀνεπαφον τὴν εἰς τὸ ἄκρον αὐτοῦ παραστάδα (πίν. 4γ).

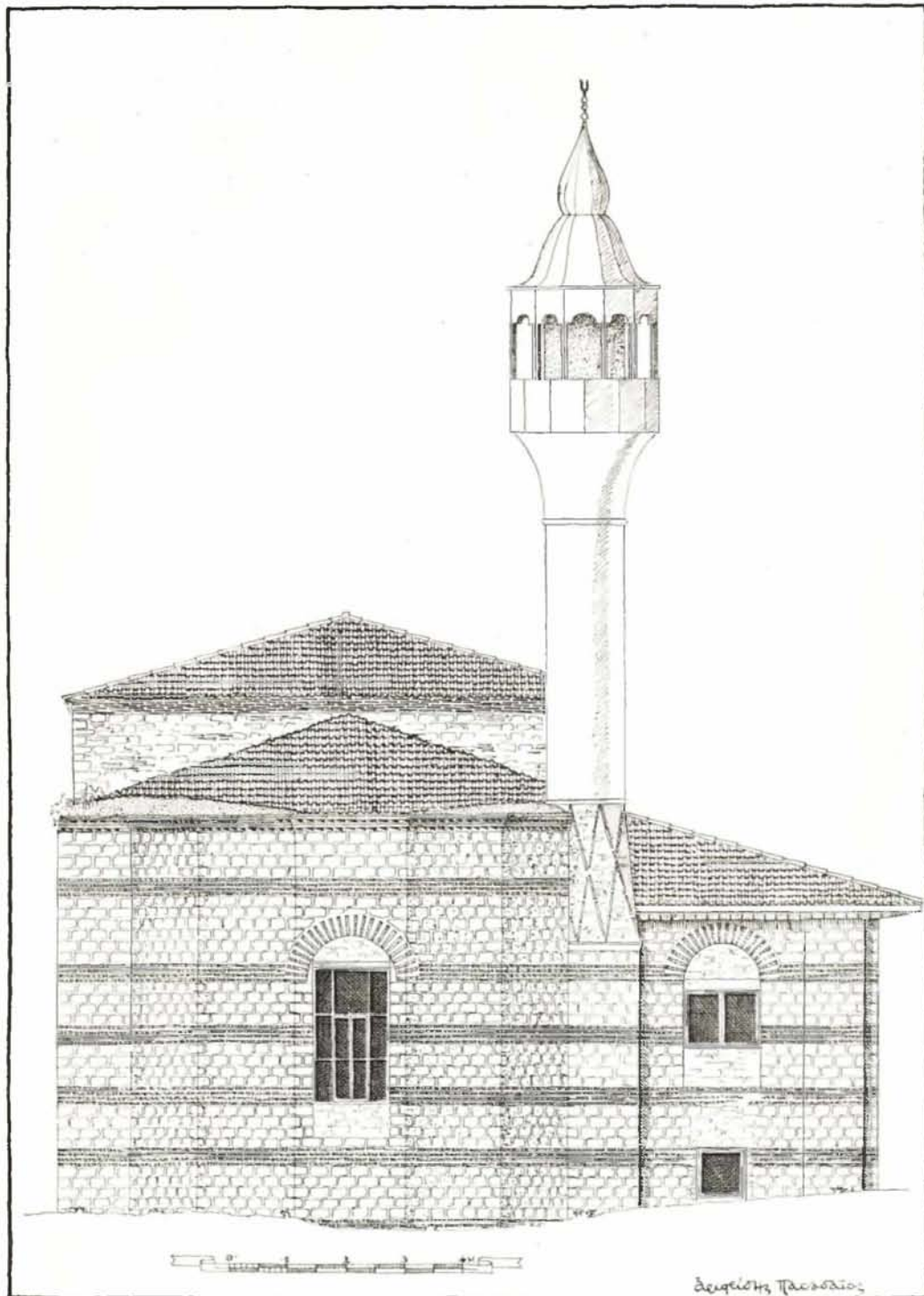
Ὁ πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς ἀψίδος πεσσὸς ἔχει χαμηλωθῆ καταλλήλως πρὸς ἔδρασιν τῆς βάσεως τοῦ μουσουλμανικοῦ μιναρέ (εἰκ. 7 καὶ πίν. 4γ)<sup>3</sup>.

η) Τοίχοδομία (παρένθ. πίν. Α', Β' καὶ εἰκ. 6, 7): Ἐὰν λόγῳ τῶν κλίσεων καὶ τοῦ ἀκανονίστου τῆς γραμμῆς τοῦ ἐδάφους, ἀρχίσωμεν, ἀντὶ ἐκ τούτου, ἐκ τοῦ ἐπιστέ-

<sup>1</sup> B. FLETCHER, A History of Architecture<sup>19</sup>, London 1946, 139, εἰκ. «F».

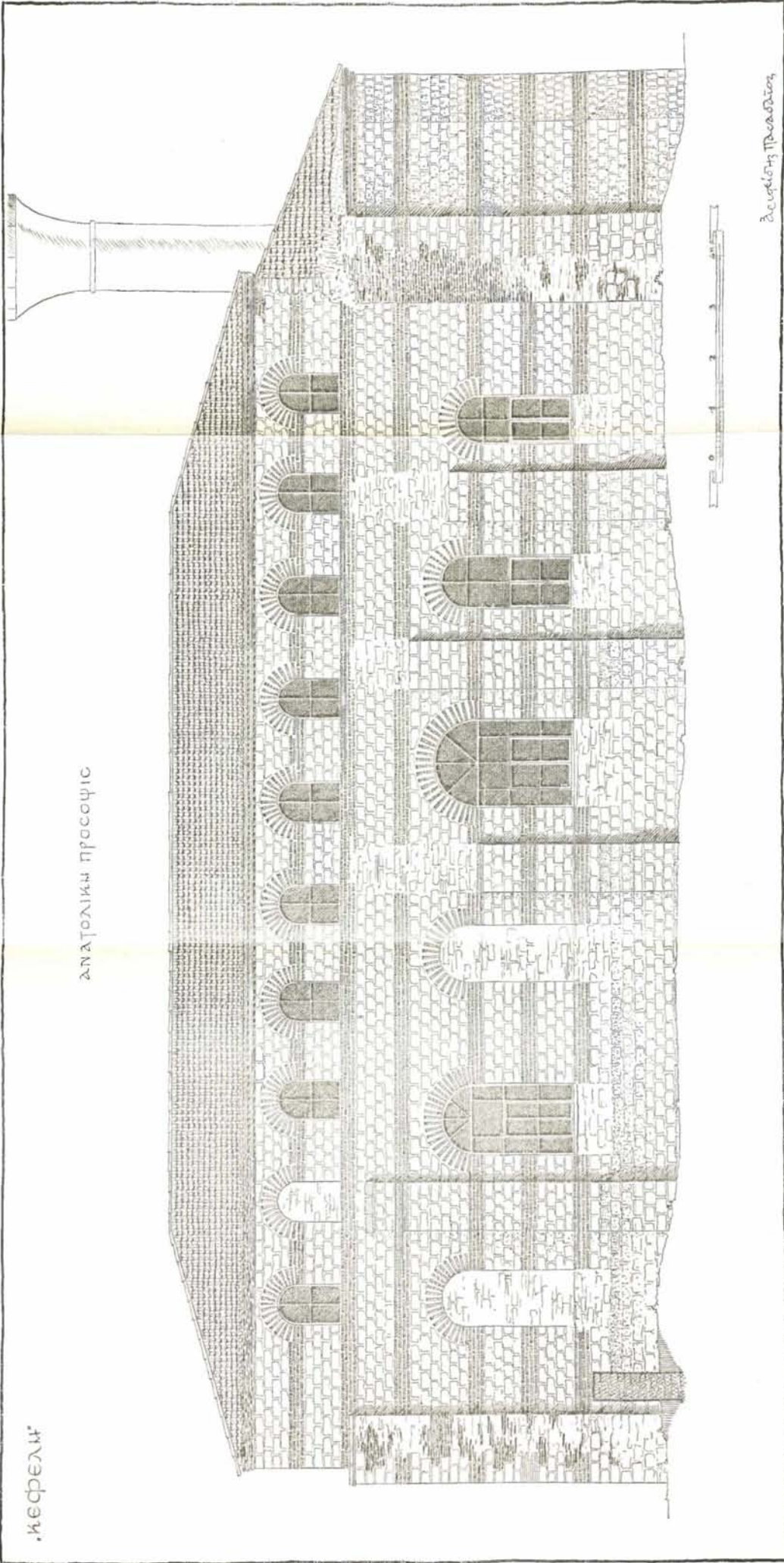
<sup>2</sup> Βλ. σημ. εἰς σ. 35.

<sup>3</sup> Τὸ ἄνω μέρος τοῦ μιναρέ τούτου σήμερον ἐλλείπει.



Εἰκ. 7. Κεφελῆ. Βόρειος πρόσωπος.





Καρυές. Ἀνατολική πρόσοψις.



φροντος τὸ κτήριον ὀδοντωτοῦ γείσου, εὐρίσκομεν συνεχομένην ἀμέσως πρὸς αὐτό, ζώνην ἐκ τεσσάρων ἰσοδύμων λίθων, ἀκολουθουμένην ἀπὸ ζώνην ἐκ τεσσάρων ἐπίσης ὀπτοπλίνθων, ἢ κάτω σειρὰ τῶν ὀπθίων συμπύπτει πρὸς τὰς γεννήσεις τῶν τόξων, τῶν εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ κυρίως χώρου ὁμοιομόρφων παραθύρων. Ἀκολουθεῖ δευτέρα ζώνη ἐκ τεσσάρων λίθων, διακοπτομένη ὑπὸ τῶν ἐν λόγῳ παραθύρων καὶ μετὰ ταύτην, δευτέρα ζώνη ἐκ τεσσάρων ὀπτοπλίνθων, ἣτις εἶναι συνεχῆς, διότι τὰ ἀνοίγματα τῶν παραθύρων λήγουν εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος αὐτῆς.

Ἡ μέχρι τοῦδε περιγραφεῖσα διάταξις περιβάλλει τὸ κτήριον κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευράς, ἐκτὸς τῆς βορείου, ὅπου, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, παράθυρα δὲν ὑπάρχουν, τῶν ζωνῶν συνεχιζομένων ἀδιαλείπτως. Εἰς τὴν συνεχῆ, ὑπὸ τὰ παράθυρα, ζώνην ὀπτοπλίνθων κατέληγον ὅλαι αἱ εἰς τὰς προσόψεις παραστάδες, ὡς καὶ ἡ σημερινὴ στέγη τοῦ μικροῦ χώρου.

Μία ἀκόμη ζώνη ἐκ τεσσάρων λίθων καὶ μία ἐκ τεσσάρων πλίνθων περιθέουσι πάλιν ὀλόκληρον τὸ κτήριον, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἀψίδος. Ἡ ἀκολουθοῦσα ζώνη, ἀντὶ τεσσάρων, φέρει ἕξ λίθους, λόγῳ τοῦ ὅτι ἐντὸς τῆς ζώνης ταύτης ὁργανοῦνται τὰ τόξα τῶν κατωτέρων ἀνοιγμάτων, ὡς καὶ τοῦ τῆς ἀψίδος. Ἀκολουθοῦν ἄλλαι τρεῖς ζῶναι ἕξ ὀπτοπλίνθων καὶ μετὰξὺ αὐτῶν δύο ζῶναι ἐκ τεσσάρων λίθων, αἵτινες πάλιν περιβάλλουν ὀλόκληρον τὸ κτήριον, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἀψίδος. Ἐχομεν οὕτω, μέχρι τοῦδε, ἐκ τῶν ἄνω ἀρχόμενοι, ἕξ ζῶνας ὀπτοπλίνθων, αἵτινες περιθέουσι τὸ κτήριον. Ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου ὅμως ἡ κατάστασις καθίσταται διάφορος εἰς τὰς διαφόρους προσόψεις: Εἰς τὴν νοτίαν, ὅπου ἡ πρὸς Ἀνατολὰς κλίσις τοῦ ἐδάφους ἀποκαλύπτει ἀρκετὸν μέρος τοῦ τοίχου (πίν. 3ε καὶ εἰκ. 6), κάτωθεν τῆς ἑκτης ζώνης ὀπτοπλίνθων, δὲν ἀναφαίνεται ἄλλη ζώνη, ἀλλ' ὁ τοίχος συνεχίζεται μόνον λίθινος. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς (παρένθ. πίν. Β'). Εἰς τὴν ἀψίδα, μετὰ μίαν ζώνην ἐκ τεσσάρων λίθων, ἀκολουθοῦσαν τὴν ἕκτην, ἐκ τῶν ἄνω, ζώνην πλίνθων τοῦ κτηρίου, ἀναφαίνεται μία ἐβδόμη σειρὰ ἐκ τεσσάρων πλίνθων (εἰκ. 7), ἣτις συνεχίζεται καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ὑπογείου χώρου (παρένθ. πίν. Α'). Εἰς τὴν ἀψίδα τὴν ἐβδόμην ἐκ πλίνθων ζώνην ἀκολουθεῖ ἄλλη ἐκ πέντε λίθων καὶ ταύτην, ὀγδόη ζώνη ἐκ πλίνθων ἐφαπτομένη πλέον τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους.

Οἱ κατ' ἀξιοθαύμαστον τάξιν, κατὰ τὸ περιγραφὲν σύστημα τοιχοδομίας, κατεσκευασμένοι τοῖχοι τοῦ μνημείου ἔχουν πάχος, εἰς τὸν μέγαν χώρον 1.10 μ., εἰς τὴν ἀψίδα 1.24 μ. ἐνῶ εἰς τοὺς ἐγκαρσίους τοίχους τοῦ μικροῦ χώρου 1.00 μ., διότι τὰ μέτωπα τῶν τοίχων τούτων παίξουν τὸν ρόλον παραστάδων (πίν. 4γ), ἴσου πλάτους πρὸς τὰς παρ' αὐτὰς ἀκραίας παραστάδας των, πρὸς Βορρᾶν διὰ τὸν ἕνα καὶ πρὸς Νότον διὰ τὸν ἄλλον (εἰκ. 2).

θ) Οἰκοδομικὰ ὑλικά: Ἐκ τούτων τὸ κτήριον διασώζει μόνον τὰ εἰς τὴν τοιχοδομίαν χρησιμοποιηθέντα, ἤτοι τοὺς λίθους, τὰς ὀπτοπλίνθους καὶ τὸ κονίαμα.

1. Οἱ λίθοι: Τὸ εἶδος τῶν λίθων εἶναι τὸ κατὰ κανόνα εἰς τὰ δημόσια κτήρια τῆς πόλεως, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἰδρύσεώς της, χρησιμοποιηθὲν καὶ μέχρι σήμερον πολλακίς

χρησιμοποιοῦμενον. Πρόκειται περὶ ἀσβεστολίθου περιέχοντος κογχύλια, ὅστις ἐξορύσσεται ἐκ πετρωμάτων τῆς νεογενοῦς περιόδου, εἰς τὰ πέριξ τῆς πόλεως<sup>1</sup>.

Οἱ εἰς τὰς προσόψεις χρησιμοποιηθέντες λαξευτοὶ λίθοι, περίπου ἰσοῦψεις καὶ σχεδὸν ἰσομεγέθεις (πίν. 3ε), ἔχουν μῆκος κυμαινόμενον ἀπὸ 34 μέχρι 36 ἑκατοστῶν καὶ ὕψος μεταξὺ 13 καὶ 16 ἐκ. Πάντως αἱ ἐκ τεσσάρων λίθων ζῶναι ἔχουν σταθερὸν ὕψος 62 ἐκ. περίπου, τῶν ἐκ τῆς διαφορᾶς ὕψους τῶν λίθων προκυπτόντων ὑπολοίπων ἐξαγοραζομένων διὰ τοῦ κονιάματος. Εἰς σημεῖα παρουσιάζοντα ὀρθὰς ἢ ἀμβλείας γωνίας, ὅπως εἰς τὰς παραστάδας καὶ τὰς ἔδρας τῆς πενταγωνικῆς ἀψίδος, οἱ λίθοι λαξεύονται καταλλήλως.

2. *Αἱ πλίνθοι*: Τόσον εἰς τὰς ὀριζοντίους ἐκ τεσσάρων πλίνθων ζώνας, ὅσον καὶ εἰς τὰ τόξα τῶν παραθύρων, μικρῶν ἢ μεγάλων διαστάσεων, ἔχουν χρησιμοποιηθῆ ὀπτοπλίνθοι τοῦ αὐτοῦ πάντοτε μεγέθους, μήκους 36 ἐκ. καὶ πάχους 3,5 - 4 ἐκ.<sup>2</sup>

3. *Τὸ κονίαμα*: Καὶ τοῦτο εἶναι τὸ σύννηθες παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς ὑπέρυθρον «ζουρασάνι», πάχους, εἰς τὸ ἐξεταζόμενον κτήριο 5,5 - 6 ἐκ. Ἡ σχέση συνελπῶς τοῦ πάχους τῆς ὀπτοπλίνθου πρὸς τὸ πάχος τοῦ κονιάματος εἶναι αἰσθητῶς 1 : 1,5. Ἡ φαινόμενη ἐπιφάνεια τοῦ κονιάματος εἶναι κατακόρυφος καὶ κατὰ τι ὀπισθεν τῆς φαινομένης ἐπιφανείας τῶν ὀπτοπλίνθων, εἰς τρόπον ὥστε αὐταὶ νὰ ρίπτουν σκιάν.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄

### ΠΕΡΙΓΡΑΦΑΙ, ΓΩΜΑΙ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ

Τὴν πρώτην συστηματικὴν πῶς περιγραφὴν καὶ προοπτικὸν σχέδιον τοῦ μνημείου εὐρίσκομεν εἰς τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Βυζαντιναὶ Μελέται» ἔργον τοῦ Α. ΠΑΣΠΑΤΗ<sup>3</sup>, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει τὴν ἄποψιν, ὅτι τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριο ταυτίζεται ἀπολύτως πρὸς τὴν Μονὴν τοῦ Μανουήλ, ἣτις, κατὰ τὰ κείμενα τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων, εὐρισκομένη ἐν περιορῇ πλησίον τῆς κινστέρας τοῦ Ἄσπαρος, ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ τῶν ἐν Ἀνατολῇ στρατευμάτων Μανουήλ, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοφίλου (829 - 842) καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Μιχαήλ (842 - 867)<sup>4</sup>.

Τὴν ὑπὸ τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ ἀναφερομένην ὡς ἄνω ἄποψιν ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τοὺς πρὸ αὐτοῦ ἀναφέροντας τὸ κτήριο εἰς τὰ ἔργα τῶν συγγραφεῖς<sup>5</sup>. Ὁ ΠΑΣΠΑΤΗΣ, εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ κτηρίου, τὸ ὁποῖον θεωρεῖ «τὴν ἐπιμηκεστέραν (ἐκκλησίαν) πασῶν τῶν εἰσέτι σωζομένων»<sup>6</sup>, γράφει ὅτι «ἔχει πρὸς τὸν δεξιὸν τοῖχον δύο ἐρυμνὰ ἐρείσματα, νεωτέρων χρόνων κτήρια, πρὸς ἀσφάλειαν τοῦ ἐτοιμορρόπου τοίχου» καὶ προσθέτει

<sup>1</sup> Διὰ πλείονας γεωλογικὰς πληροφορίας βλέπε Μ. SAYAR - Κ. ERGUVANLI, Türkiye Mermerleri ve İnşaat taşları, İstanbul 1955.

<sup>2</sup> Περὶ βυζαντινῶν πλίνθων βλ. Α. ΠΑΣΠΑΤΗ, ἔ. α. σ. 13.

<sup>3</sup> Α. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, Βυζαντιναὶ Μελέται, Κωνσταντινούπολις 1877, 304 - 309.

<sup>4</sup> ΛΕΩΝ Ὁ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΣ, Ἔκδ. Βόννης, 218 - 222. ΣΥΝΕΧΙΣΤΑΙ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, Ἔκδ. Βόννης 168 - 433. Γ. ΚΕΑΡΗΝΟΣ Ἔκδ. Βόννης 449 - 487.

<sup>5</sup> ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, Κωνσταντινιάς, 81. ΣΚΑΡΑΛΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, Κωνσταντινούπολις, τόμ. 1, Ἀθήναι 1851, 369.

<sup>6</sup> Α. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, ἔ. α. 305.



ὅτι «εἰς πλεῖστα μέρη διεσχίσθησαν οἱ τοῖχοι καὶ πίπτουσιν αἱ πλίνθοι. Πλεῖσται θυρίδες ἀπετειχίσθησαν. Ὅλον τὸ κτήριον δεικνύει προφανῆ σημεῖα ἐπιχειμένης καταπτώσεως»<sup>1</sup>.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω περιγραφῆς σαφῶς προκύπτει ὅτι ὁ συγγραφεὺς εἶναι κατηγορηματικὸς εἰς τὰς παρατηρήσεις του, παρατηρήσεις εἰς ἃς προήλθε φαίνεται ἐξ ἰδίας αὐτοψίας καὶ αἴτινες παρουσιάζουν τὸ κτήριον μὲ «προφανῆ σημεῖα καταπτώσεως». Δεδομένου ὅμως ὅτι ἡ σημερινὴ κατάστασις τοῦ κτηρίου, ἡ ὁποία εἶναι σχεδὸν ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῆς ἐποχῆς τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ, ὡς τοῦλάχιστον ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ δημοσιευμένου σχεδίου (εἰκ. 15, I), οὐδὲ πόρρωθεν δίδει τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ἐτοιμορρόπου κτίσματος, τότε τί θὰ πρέπει νὰ υποθέσῃ τις, ὡς πρὸς τὰς ἄνω παρατηρήσεις τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ;

Ἐρειδόμενοι ἐπὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ΠΑΣΠΑΤΗΣ α) θεωρεῖ «ἐρυμνά ἐρείσματα... πρὸς ἀσφάλειαν τοῦ ἐτοιμορρόπου τοίχου» τὰς μόλις κατὰ 20 ἐκ. ἐξεχούσας τῶν τοίχων παραστάδας καὶ β) ἀναφέρει δύο μόνον τοιαῦτα ἐρείσματα, ἐνῶ ὑπάρχουν τέσσαρες παραστάδες δυνάμεθα μᾶλλον νὰ υποθέσωμεν ὅτι ὁ συγγραφεὺς προσέβη εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ μνημείου, ἔχων πρὸ ὀφθαλμοῦ τὸ ὑπὸ τοῦ συνοδεύοντος αὐτὸν ζωγράφου ἐκπονηθὲν σχέδιον καὶ οὐχὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ κτήριον, διότι πράγματι ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ σχεδίου (εἰκ. 15, I) παριστῶνται δύο μόνον ἀντερείσματα, ἱκανοῦ πάχους, τὰ ὁποῖα, διὰ τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὁποῖον ἐσχιδιάσθησαν, δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι πρόκειται περὶ «ἐρυμνῶν ἐρεισμάτων», ἐκ τῶν ὑστέρων προστεθέντων, ἐφ' ὅσον φαίνονται διακοπτόμενα δι' αὐτῶν αἱ ἐξ ὀπτοπλίνθων ζῶναι.

Συνεχίζων τὴν περιγραφὴν τοῦ ὁ ΠΑΣΠΑΤΗΣ, παρατηρεῖ ὀρθῶς ὅτι «τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ εἶναι γυμνότατον παντὸς βυζαντινοῦ καλλωπίσματος. Ἡ καλουμένη βασιλικὴ πύλη ἐκλείσθη καὶ ἡ εἴσοδος εἶναι ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ τοίχου. Νάρθηξ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ταύτῃ δὲν σώζεται. Ὑπὸ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τοῦ ναοῦ εἶναι ὑπόγειον ἐπίμηκες, ὅπου Ἀρμένιοι ἐργάζονται τὴν μέταξαν»<sup>2</sup>. Περαιτέρω ἀναφέρεται εἰς παραδόσεις σωζομένας «ἐν τῇ ἐνορίᾳ ταύτῃ, κυρίως σήμερον ὑπ' Ἀρμενίων κατοικουμένη» κατὰ τὰς ὁποίας «ὅταν τῷ 1475<sup>ο</sup> κατέκτησε τὸν Καφᾶν ὁ Σουλτάν Μωάμεθ, ἐκομίσθησαν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐρήμῳ ἐγκατοίκων, ἐκ τοῦ Καφᾶ, πάμπολλοι Ἑβραῖοι, Γραικοὶ καὶ Ἀρμένιοι... οἱ Ἀρμένιοι πολυπληθέστεροι τῶν Γραικῶν ἐν Καφᾶ, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν γενουηναίων ἱστορικῶν, ἤτησαν ἀπὸ τὸν Μωάμεθ ἐκκλησίαν καὶ παρέλαβον τὴν Μονὴν ταύτην τοῦ Μανουήλ, εἴτε ἠρειπωμένην, εἴτε πάντῃ ἐρήμῳ Γραικῶν ἐνοριτῶν. Χρόνους πολλοὺς συνεκκλησιάζοντο ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ταύτῃ οἱ Καφαῖοι Ἀρμένιοι καὶ ἐκ τούτου τὸ σημερινὸν ὄνομα τοῦ ναοῦ»<sup>3</sup>. Ὁ ναὸς οὗτος «καλούμενος ἐνόσω κατεῖχτο ἀπὸ τοὺς Ἀρμενίους Σοῦρπ Νιγγός, Ἅγιος Νικόλαος, πιθανὸν ἐγένετο ἐκκλησία ἀρμενικὴ λήγοντος τοῦ 1475<sup>ου</sup>, ὅταν οἱ Ὀθωμανοὶ ἐπανῆλθον ἐκ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Καφᾶ...»<sup>4</sup>.

Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ δημοσιευόμενον σχέδιον (εἰκ. 15, I), ὅπερ

<sup>1</sup> Α. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, ἔ. ἀ. 305.

<sup>2</sup> Ἀὐτόθι 305.

<sup>3</sup> Α. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, ἔ. ἀ. 306 καὶ ὑποσημ. 3.

<sup>4</sup> Ἀὐτόθι 306.



παριστῆ προοπτικῶς τὴν ἀνατολικὴν πρόσοψιν τοῦ κτηρίου, ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἀκόλουθα : Δυστυχῶς δὲν ἐπεδείχθη ὑπὸ τοῦ ζωγράφου ἡ δέουσα προσοχὴ κατὰ τὴν ἰχνογράφησίν του, μᾶλλον δὲ φαίνεται ὅτι ἐλήφθησαν ἐπὶ τόπου αἱ γενικαὶ γραμμαὶ τοῦ μνημείου καὶ συνεπληρώθη κατόπιν τὸ ὅλον σχέδιον εἰς τὸ ἐργαστήριον, χωρὶς δηλαδὴ νὰ ἔχη ὁ ἰχνογράφων πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν του τὸ πρωτότυπον. Διότι ἄλλως ἢ παρουσιάζουσα σαφεῖς ἐπιπέδους ἐπιφανείας πεταγωνικὴ ἔξωθεν ἀψὶς δὲν θὰ ἐσχεδιάζετο ὡς στρογγύλη καὶ δὲν θὰ εἶχε παραλειφθῆ ἢ εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τῆς προσόψεως λίαν ἐμφανῆς παραστάς. Ἐκτὸς τῶν ὀφθαλμοφανῶν τούτων παραλείψεων, προσεκτικὴ παρατήρησις τοῦ σχεδίου, ἀποκαλύπτει καὶ ἄλλα παροράματα. Οὕτω :

α) Ὡς καὶ προηγουμένως ἀνεφέρθη, ἀντὶ τεσσάρων σημειοῦνται δύο ἐνδιάμεσοι παραστάδες, ἐπ' αὐτῶν δὲ δὲν φαίνονται συνεχιζόμεναι αἱ πλίνθιναι ζῶναι, ὡς τοῦτο συμβαίνει εἰς τὴν πραγματικότητά.

β) Εἰς τὴν πρόσοψιν σημειοῦνται ὀκτὼ ζῶναι πλίνθινον ἀντὶ ἕξ.

γ) Παρεμβάλλονται εἰς τὸ σχέδιον δύο ζῶναι ἐκ τεσσάρων λίθων, ἀντὶ μιᾶς, μεταξὺ ἄνω καὶ κάτω παραθύρων.

δ) Ὅλαι αἱ ζῶναι τῶν λίθων φαίνονται ἰσοῦψεῖς ἐπὶ τοῦ σχεδίου, ἐνῶ, ὡς εἶδομεν ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ μνημείου, ἡ περιέχουσα τὰ τόξα τῶν κάτω ἀνοιγμάτων ζώνη εἶναι πολὺ παχύτερα. Τοῦτο ἐσημειώθη ὀρθῶς — ἂν καὶ ἀποτελουμένη ἐκ πέντε λίθων ἀντὶ ἕξ — εἰς τὴν ἀψίδα.

ε) Τὰ πρῶτα τρία παράθυρα σημειοῦνται ὡς φέροντα ὀξυκόρυφα τόξα, ἀντὶ κυκλικῶν. Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου δύναται νὰ προβληθῆ ἢ παρατήρησις ὅτι δὲν ἀποκλείεται, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπισκέψεως τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ, νὰ εἶχον μετατραπῆ ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν τὰ κυκλικὰ τόξα εἰς ὀξυκόρυφα, ὡς τοῦτο συμβαίνει εἰς τὰ ἄνω παράθυρα ἐσωτερικῶς. Εἰς τὸ σχέδιον ὁμῶς ἡ διάταξις τῶν θολιτῶν εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ μεταγενεστέρως ἀλλοιώσεως.

ς') Πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς προσόψεως καὶ ἀκριβῶς ὑπὸ τὸ τελευταῖον παράθυρον τῆς ἄνω σειρᾶς, φαίνεται εἰς τὸ σχέδιον, ἐντοιχισμένον παράθυρον τοῦ αὐτοῦ μεγέθους, τὸ τόξον τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται εἰς ὑψηλοτέραν στάθμην τῆς τῶν τόξων τῶν παραθύρων τῆς κάτω σειρᾶς. Εἰς τὴν θέσιν ταύτην ὑπάρχει μὲν ἐν τῇ πραγματικότητι παράθυρον (παρόνθ. πίν. Β'), εἶναι ὁμῶς σύμφωνον πρὸς τὰ παράθυρα, οὐχὶ τῆς ἄνω, ἀλλὰ τῆς κάτω σειρᾶς καὶ δὲν συμπίπτει πρὸς τὸ τελευταῖον τῆς ἄνω διατάξεως.

ζ) Πλησίον τοῦ προαναφερθέντος παραθύρου ἐσχεδιάσθη μεγάλη ρωγμὴ τοῦ τοίχου, ἔχνη τῆς ὁποίας, ἢ τοῦλάχιστον τῆς ἐπιδιορθώσεώς της, δὲν ὑπάρχουν σήμερον.

Μὲ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριον ἠσχολήθη ἐπίσης καὶ ὁ MORDTMANN<sup>1</sup> ὅστις, εἰς σχετικὴν διάλεξιν αὐτοῦ<sup>2</sup> ἀνεκοίνωσεν ὅτι εἰς ἔγγραφον ἀνήκον εἰς τὸν G. Chamdandjian, καταγόμενον ἐκ Κάρφας, ἀναφέρονται μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἐξῆς δύο σημεία : α) Ὅτι οἱ ἐκ Κάρφας Ἀρμένιοι ἐξουσιοδοτήθησαν ὅπως ἐπωφεληθῶν τοῦ Ἁγίου Νικολάου λατινικῆς ἐκκλησίας τοῦ μέρους ἐκείνου ὑπὸ τοὺς ἐξῆς ὅρους : Δύο τρίτα τοῦ ναοῦ θ' ἀνή-

<sup>1</sup> A. MORDTMANN, ἔ. ἀ. 76.

einem Bilde von Melchior Lorichs», Bosphorus

<sup>2</sup> Ὁ τίτλος τῆς διαλέξεως εἶναι «Konstantinopel zur Zeit Sultans Süleiman des Grossen, nach

τ. 1, 26 - 30, Κωνσταντινούπολις 1906.

κουν εις τοὺς Ἀρμενίους καὶ ἓν τρίτον εις τοὺς Λατίνους. β) Ὅτι ἐπὶ Μουράτ τοῦ Ε' ὁ Ρετζέπ πασᾶς ἀφῆρσε, τὸ 1634 ἢ 1635 τὸν ναὸν ἀπὸ τοὺς Λατίνους καὶ Ἀρμενίους, παραχωρήσας εις τοὺς τελευταίους ἑλληνικὸν ναὸν εις Βαλατᾶν «τὸν ὁποῖον οἱ Ἀρμένιοι κατέχουν μέχρι τῆς σήμερον, ἐνῶ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου μετετρέπη εις τέμενος ὑπὸ τὴν ἑπωνυμίαν Κεφελῆ-μεσδζηδί».

Ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης ἐπιβεβαιοῦνται καὶ ἐνισχύονται τὰ ὑπὸ τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ, ὡς τοπικαὶ παραδόσεις, ἀναφερόμενα, καθ' ἃ τὸ σημερινὸν Κεφελῆ-μεσδζηδί ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῶν ἐκ Καφᾶ κομισθέντων Ἀρμενίων ὡς ναὸς πρὸς τιμὴν τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

Σημειωτέον ὅτι πρῶτος ὁ MORDTMANN ἠμφεσβήτησε τὴν ταύτισιν τοῦ μνημείου πρὸς τὴν Μονὴν τοῦ Μανουήλ, θεωρῶν μᾶλλον πιθανωτέραν τὴν ταύτισιν αὐτοῦ πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ GERLACH ἀναφερομένην Μονὴν τοῦ Ἀετίου<sup>1</sup>.

Περιγραφὴν καὶ ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον (κάτοψιν καὶ τομὴν), δημοσιεύει καὶ ὁ GURLITT<sup>2</sup> ὅστις, καίπερ μὴ ἐκφέρων γνώμην, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ταύτισιν τοῦ μνημείου<sup>3</sup>, προβαίνει οὐχ ἥττον εις περιγραφὴν αὐτοῦ, ἣτις ὁμως τυγχάνει ἀσαφῆς καὶ ἐν πολλοῖς ἐσφαλμένη. Οὕτω: ἀφ' ἑνὸς μὲν γράφει ὅτι πρόκειται περὶ μονοκλίτου δρομικοῦ κτηρίου, ὅπερ φέρει ἀπροσδοκῆτως ἀψίδα «πρὸς Δυσμάς»<sup>4</sup>, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀναφέρει ὅτι εις τὴν «δυτικὴν πλευρᾶν» ὑπάρχει θύρα καὶ ὅτι περὶ ταύτην ὑπάρχουν παράθυρα, ἐξ ὧν τὸ ἐν ἀσυμμέτρως καὶ παρ' αὐτὴν τοποθετημένον, τὰ δὲ τρία ὑπεράνω ταύτης κείμενα<sup>5</sup>. Ἐὰν ληφθῆ ὁμως ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος θύρα εὐρίσκεται ἔναντι τῆς ἀψίδος, ἐφ' ὅσον μόνον αὕτη περιβάλλεται ἀπὸ τὰ μνημονευόμενα παράθυρα, τότε προφανῶς θὰ πρόκειται περὶ συγχύσεως.

Εἰς ἄλλην σύγχυσιν προσανατολισμοῦ περιπίπτει καὶ ὅταν τοποθετῆ τὰ εις δύο ὑπερκειμένας σειρὰς παράθυρα εις τὴν «νοτιάν» πλευρᾶν, ἐνῶ αὕτη θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἢ βόρειος ἔαν ἢ ἀψὶς εὐρίσκεται εις τὴν δυτικὴν. Ἐν πάσῃ περιπτώσει λελανθασμένος εἶναι ὁ ὅλος προσανατολισμός, διότι, ὡς εἶδομεν ἐν τῇ περιγραφῇ, ἡ ἀψὶς κεῖται πρὸς Βορρᾶν.

Δέον νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ GURLITT ἀναφέρει τὴν ὑπαρξιν κιονοκράνου, γράφων ἐπὶ λέξει ὅτι «εἰς τὸν προθάλαμον κεῖται βυζαντινὸν κιονόκρανον, χρησιμεῦον ὡς βᾶσις εις ξύλινον στῦλον»<sup>6</sup>.

Ἀνακριβείας ἐπίσης παρουσιάζει καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ GURLITT δημοσιευομένη κάτοψις (εἰκ. 8): Τὸ κτήριο παρίσταται στενότερον τοῦ πραγματικοῦ καὶ ἡ ἀψὶς του μικροτέρα. Αἱ παραστάδες ἐμφανίζονται ἐν τῷ σχεδίῳ ἀνὰ πέντε εις ἐκάστην τῶν μακρῶν πλευρῶν

<sup>1</sup> MORDTMANN, ἔ. ἀ. 76. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁμως τοιαύτη μὴ δὲν ὑπῆρξε, διότι ὁ GERLACH ὁμιλῶν περὶ τῆς μὴς ταύτης ἔχει μᾶλλον κατὰ νοῦν τὴν Μονὴν τῆς Χώρας (SCHNEIDER, Byzanz, Berlin 1936 (= Istanbuler Forschungen 8, 31).

<sup>2</sup> C. GURLITT, Die Baukunst Konstantinopels, Berlin 1907, 38.

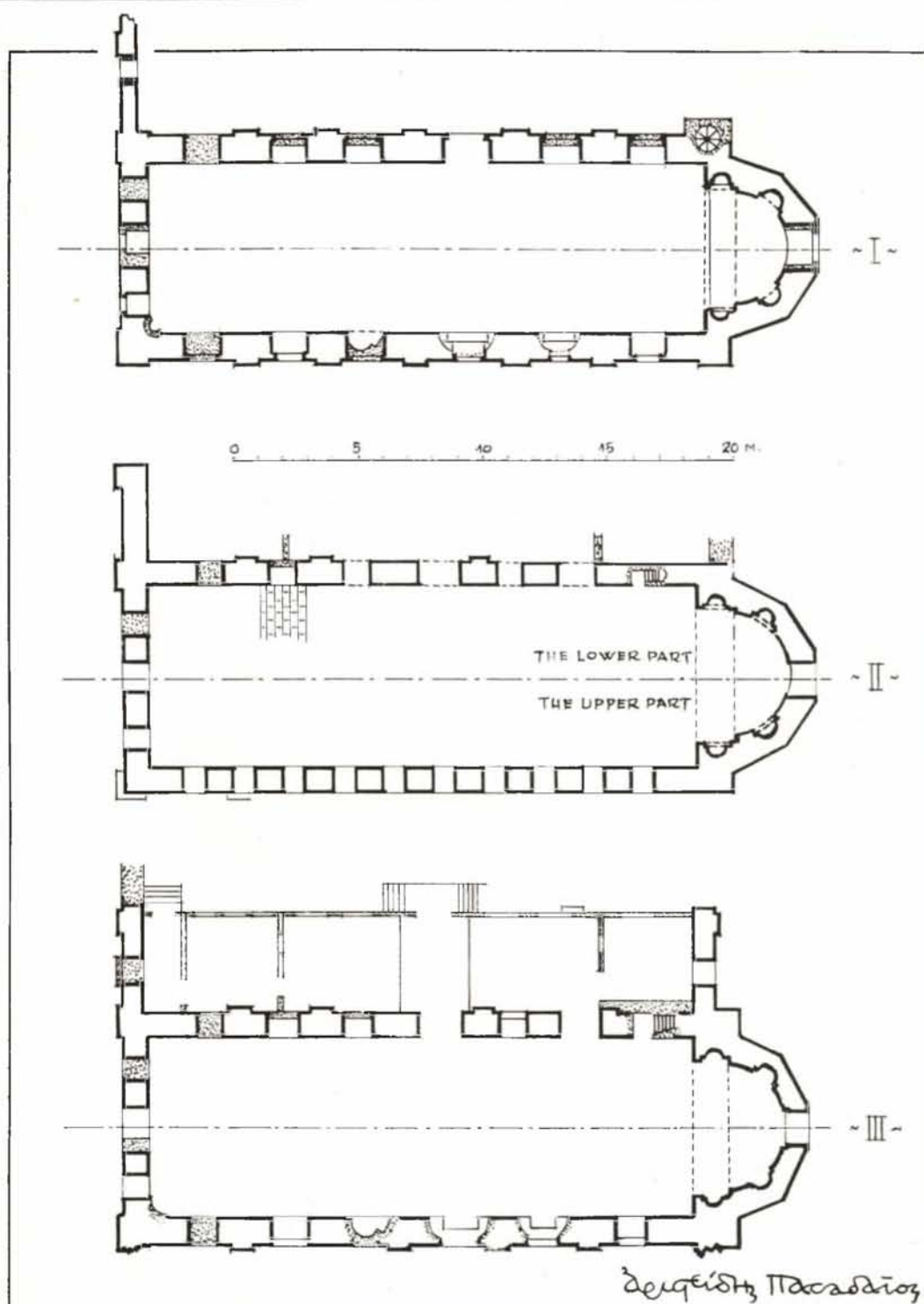
<sup>3</sup> Ἀναφέρει ἀπλῶς ὅτι ὁ ΠΑΣΠΑΤΗΣ θεωρεῖ τὸ Κεφελῆ ὡς τὴν Μονὴν τοῦ Μανουήλ.

<sup>4</sup> ... an dem sich überraschenderweise westlich ein etwas schmalere, durch Nischeneinbauten ausgezeichnete Chor legt (ἔ. ἀ. Textband 38).

<sup>5</sup> Διὰ τὴν θύραν ταύτην γράφει, παραδόξως ὅτι εἶναι ὑπερψωμένη ὑπὲρ τὸ δάπεδον κατὰ 2.50 περίπου μέτρα.

<sup>6</sup> GURLITT, ἔ. ἀ. 38. Πρόκειται ἀκριβῶς περὶ τοῦ καὶ ὑφ' ἡμῶν ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ κτηρίου μνημονευομένου κιονοκράνου.





Είχ. 8. Σύγκρισις τῶν κατόψεων τοῦ Gurlitt (I) καὶ τοῦ van Millingen (II) πρὸς τὴν πραγματικότητα (III).  
Αἱ ἐστιγμένα ἐπιφάνεια δεικνύουσι μεταγενεστέρως προσθήκας.

καὶ εἰς κανονικὰ διαστήματα, ἐνῶ εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι τέσσαρες εἰς ἐκάστην πλευρὰν καὶ οὐχὶ εἰς κανονικὰς ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις. Ἐλλείπει ὁ βόρειος ἐγκάρσιος τοῖχος τοῦ μικροῦ χώρου ὡς καὶ ἡ διὰ παχύνσεως τοῦ τοίχου σχηματισθεῖσα κλιμαξ τοῦ μινωρέ. Ὁ πρὸς Νότον ἐγκάρσιος τοῖχος τοῦ δευτερεύοντος χώρου ἐσχεδιάσθη, ἀφ' ἐνὸς μὲν λίαν λεπτός, ἀφ' ἑτέρου δὲ συνεχιζόμενος πέραν τῆς ἀκραίας παραστάδος του. Ἐπὶ πλέον τὸ ἐντὸς αὐτοῦ ἀνοιγόμενον παράθυρον δὲν εὐρίσκεται εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ. Εἰς τὴν τομὴν τοῦ κτηρίου τέλος δὲν σημειοῦται τὸ ὑπὸ τὸν δευτερεύοντα χώρον «ὑπόγειον»<sup>1</sup>.

Κάτοψιν καὶ τομὴν τοῦ μνημείου, ὡς καὶ ἐκτενεστέραν τῶν ἄχρι τοῦδε περιγραφῆν αὐτοῦ, δημοσιεύει ἐπίσης καὶ ὁ Α. VAN MILLINGEN<sup>2</sup>, ὅστις, καίπερ μὴ ἱκανοποιούμενος ἐκ τῆς ταυτίσεως τοῦ κτηρίου πρὸς τὸν ναὸν τῆς Μονῆς τοῦ Μανουήλ, παρατηρῶν ὅτι ἡ ταύτισις αὕτη βασιζέται ἀπλῶς ἐπὶ τῆς μαρτυρίας τῶν πηγῶν ὅτι ἡ μονὴ αὕτη εὐρίσκετο *σύνεγγις τῇ κινστέρνη τοῦ Ἄσπαρος*<sup>3</sup>, τοῦθ' ὅπερ ὁμοῦς δὲν δύναται νὰ κριθῆ ποσῶς ἐπαρκῆς διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ κτηρίου, ἐφ' ὅσον καὶ ἄλλαι πέντε τοῦλάχιστον μοναὶ ἀναφέρονται ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων ὡς γειτνιάζουσαι πρὸς τὴν κινστέρναν τοῦ Ἄσπαρος, οὐχ ἥτιον τελικῶς ἀσπάζεται τὴν κοινῶς πλέον παραδεδογμένην γνώμην τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν, ὅτι δὲν θεωρεῖ τὸ κτήριο ναόν, ἀλλὰ Τράπεζαν τῆς Μονῆς τοῦ Μανουήλ.

Εἰς τὴν περιγραφῆν τοῦ κτηρίου ὁ VAN MILLINGEN, ἐνῶ ὀρθῶς παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἀψὶς εὐρίσκεται πρὸς Βορρᾶν, ἐν συνεχείᾳ προβαίνει εἰς σειρὰν ἐσφαλμένων παρατηρήσεων, αἵτινες καὶ μαρτυροῦν μᾶλλον βεβιασμένην θεώρησιν αὐτοῦ. Οὕτω, γράφει ὅτι «ὁ νότιος τοῖχος φωτίζεται ἐπίσης ὑπὸ δύο σειρῶν (ranges) παραθύρων, ἐξ ὧν τὰ τῆς κάτω σειρᾶς εἶναι κατὰ πολὺ πλατύτερα τῶν τῆς ἄνω<sup>4</sup>. Διαφεύγει δηλαδὴ τὴν προσοχὴν τοῦ ἡ μεγάλης θύρα τῆς νοτίας πλευρᾶς. Φαίνεται ὅτι παρετήρησε τὴν πλευρὰν ταύτην μόνον ἐκ τῶν ἔσω, ὀπόθεν, λόγῳ τοῦ ἐπιχρίσματος, δὲν εἶναι ὁρατὴ ἡ μερικῶς ἐντοιχισθεῖσα θύρα, ἐνῶ ἐκ τῶν ἔξω αὕτη διακρίνεται εὐκρινῶς, τοῦθ' ὅπερ ἄλλωστε σαφῶς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῆς ὑπ' αὐτοῦ δημοσιευομένης φωτογραφίας<sup>5</sup>.

Τὸ λάθος τοῦτο ὠδήγησε τὸν VAN MILLINGEN εἰς τὴν σκέψιν ὅτι ἀνέκαθεν «εἰς τὸ κτήριο εἰσῆρχετο τις διὰ θύρας εὐρισκομένης εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς»<sup>6</sup>. Γράφει ἐπίσης ὅτι ὑπάρχουν ἀνά πέντε παράθυρα εἰς τὸ κάτω μέρος ἐκάστου τῶν μακρῶν τοίχων, ἐνῶ εἶναι ἕξ, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἐν ἐντοιχισμένον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐντείνει τὴν ὑποψίαν ὅτι δὲν περιεργάσθη τὸ κτήριο ἐξωτερικῶς, ὀπόθεν θὰ διέκρινεν εὐκόλως τὸ ἐντοιχισμένον παράθυρον, ὅπερ διαγράφεται σαφῶς, ὡς σαφῶς ἐπίσης διαγράφονται καὶ οἱ συνεχιζόμενοι ἄρμοι, οἵτινες καὶ μαρτυροῦν ὅτι τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος παράθυρα ἦσαν ἄλλοτε θύραι<sup>7</sup>.

Ἐπιρρασμένοι, φαίνεται, ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ ὑποπίπτει εἰς τὸ αὐτὸ καὶ ἐκεῖνος λάθος ἀναφέρων ὅτι «ἐν τινι καιρῷ κατεσκευάσθησαν ἀντερείσματα εἰς τὸν

1 C. GURLITT, ἔ. ἀ. πίν. 10c.

2 A. VAN MILLINGEN, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1912, 253.

3 ΛΕΩΝ ὁ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΣ, Ἔκδ. Βόννης, 218 - 222.

4 A. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. 258.

5 Ἀπόθι πίν. LXXVI.

6 Ἀπόθι 257.

7 Ἀπόθι πίν. LXXVI.



ἀνατολικὸν τοῖχον»<sup>1</sup>, εὐθὺς δ' ἐν συνεχείᾳ λέγει ὅτι «ὑπὸ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ὑπάρχει δεξαμενὴ, ἢ στέγη τῆς ὁποίας στηρίζεται ἐπὶ τριῶν κίωνων»<sup>2</sup>, ἐξ οὗ καὶ εἶναι δυνατόν νὰ συναχθῆ τὸ συμπέρασμα ὅτι θεωρεῖ περιέργως τὴν κινστέρναν, ἣτις εἶναι ὄλως ἀνεξάρτητος τοῦ κτηρίου<sup>3</sup>, ὡς εὐρισκομένην ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ κτηρίῳ καὶ δὴ ὑπὸ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πτέρυγα. Μήπως συγχέῃ τὸ «ὑλόγειον», τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ ὑπῆρχε καὶ τότε<sup>4</sup>, μετὰ τῆς κινστέρνας;

Ἐν τέλει ὁ VAN MILLINGEN ἔχων ὑπ' ὄψει τὸν προσανατολισμὸν τοῦ κτηρίου, τὴν ἔλλειψιν πλαγίων ἀψίδων «εἰς κατασκευὴν τοιούτων διαστάσεων», τὴν θέσιν τῆς εἰσόδου<sup>5</sup>, κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται περὶ Τράπεζης καὶ οὐχὶ ναοῦ, ἐπικαλούμενος πρὸς τοῖς ὡς ἄνω καὶ τὴν, κατ' αὐτόν, ὁμοιότητα τοῦ κτηρίου, τόσον πρὸς τὴν Τράπεζαν τῆς Μονῆς τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους ὅσον καὶ τὴν τῆς Μονῆς τοῦ Δαφνίου<sup>6</sup>. Εἶναι περιέργον ὅμως πῶς διέφυγε τῆς προσοχῆς τοῦ VAN MILLINGEN ὅτι ἡ Τράπεζα τῆς Μονῆς τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἔχει σχῆμα Ταῦ<sup>7</sup>.

Ὁ VAN MILLINGEN δημοσιεύει ἐπίσης κάτοψιν (εἰκ. 8), ἡ ὁποία ὅμως δὲν στερεῖται, δυστυχῶς ἀνακριβειῶν<sup>8</sup>: Ἐλλείπει καὶ ἐδῶ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ μικροῦ χώρου, ἀντ' αὐτοῦ δὲ σημειοῦται ἡ ἀπαρχὴ μεταγενεστέρου τοίχου. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ αὐτοῦ χώρου συνεχίζει τὸ πάχος τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ μεγάλου χώρου, ἐνῶ, ὡς εἶδομεν ἐν τῇ περιγραφῇ, τὸ πάχος τῶν ἐγκαρσίων τοίχων τοῦ μικροῦ χώρου ἰσοῦται πρὸς τὸ πάχος τῶν παραστάδων<sup>9</sup> καὶ συνεπῶς εἶναι μικρότερον τοῦ πάχους τῶν ἐγκαρσίων τοίχων τοῦ μεγάλου χώρου. Τὸ εἰς τὸ μέσον τοῦ νοτίου τοίχου παράθυρον δὲν σημειοῦται, ὅπως ἐπίσης δὲν σημειοῦται καὶ ἡ εἰς τὸ ἄκρον του μετωπικῆ παραστάς. Οἱ παρὰ τὴν ἀψίδα πεσσοὶ ἔχουν σχεδιασθῆ ὡς μικροτέρας διατομῆς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον προεκάλεσεν ὑπερμετρον ἐπιμήκνυσιν τῶν συνεχομένων πρὸς αὐτοὺς πλευρῶν τῆς πενταγωνικῆς ἀψίδος. Ἐπίσης δὲν ὑπάρχει εἰς τὸ σχέδιον ἡ διαπλάτυνσις τοῦ βορείου ἄκρου τῆς δυτικῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ κυρίου χώρου, διὰ νὰ περιληφθῆ ἐντὸς αὐτοῦ ἡ κλίμαξ τοῦ μιναραέ.

Εἶναι περιέργον ἐπίσης ὅτι καὶ ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ VAN MILLINGEN δημοσιευομένῃ τομῇ<sup>10</sup>, δὲν σημειοῦται τὸ ὑπὸ τὸν δυτικὸν χώρον ὑλόγειον.

Ὁ SCHNEIDER<sup>11</sup> ἀναδημοσιεύων τὸ σχέδιον τοῦ VAN MILLINGEN δὲν παραδέχεται ὅτι τὸ κτήριο ἀνήκει εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Μανουήλ. Τὸ θεωρεῖ ἀπλῶς «βυζαντινὸν κτίσμα τῆς καμπῆς τῆς χιλιετηρίδος»<sup>12</sup>. Ἐκθέτει τὰ τῆς ἐκχωρήσεως αὐτοῦ εἰς τοὺς Ἀρμενίους καὶ Λατίνους, πρὸς ἀπὸ κοινοῦ χρησιμοποίησίν του, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον

1 A. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. 258: At some time buttresses were built against the eastern wall.

2 Ἀπτόθι 258.

3 FORCHHEIMER - STRZYGOWSKI, Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel, Wien 1893, 103.

4 Α. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, ἔ. ἀ. 305.

5 Ὡς τοιαύτην δέ, ὡς εἶδομεν, παραδέχεται τὴν πύλην τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

6 A. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. 259.

7 WULFF, Altchristliche und byzantinische Kunst, Berlin 1914, 499. Βλ. κάτοψιν αὐτῆς εἰς ΟΡΑΝΑΔΟΝ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, σ. 44, εἰκ. 52.

8 A. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. 88.

9 Βλ. ἀνωτ. σ. 41.

10 A. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. πίν. LXXVI.

11 A. M. SCHNEIDER, ἔ. ἀ. 66.

12 Ἀπτόθι 66: «byzantinischen Bau nach der Jahrtausendwende».

«καθορίζεται υπό αρμενικοῦ τινος ἐγγράφου ὑπὸ τοῦ MORDTMANN εὐρεθέντος»<sup>1</sup> (ἔξ οὗ καὶ ὁ τίτλος τῆς σχετικῆς παραγράφου του Nikolaus-Kirche). Ἐν σχέσει πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ταυτίσεως τοῦ κτηρίου, σχολιάζων τὴν ἄποψιν τοῦ JANIN, ὅτι τοῦτο δέον νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὴν Τράπεζαν τῆς Μονῆς τοῦ Προδρομοῦ τῆς Πέτρας καὶ λαμβάνων ὑπ' ὄψιν ὅτι εἰς τὴν ἐν λόγω περιοχὴν τῆς Πέτρας ὑπῆρχον ὑπὲρ τὰς εἴκοσι μονάς, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι, ἔξ ὧσων τοὐλάχιστον ἦσαν γνωστὰ εἰς τὰς ἡμέρας αὐτοῦ, «θὰ ἦτο μάταιος κόπος νὰ προσπαθῶμεν νὰ ταυτίσωμεν πρὸς μίαν τῶν ὡς ἄνω μονῶν σωζόμενα ὑπολείμματα»<sup>2</sup>.

Ὁ JANIN τέλος<sup>3</sup>, φρονεῖ ὅτι ἡ Μονὴ τοῦ Μανουὴλ πρέπει «ν' ἀναζητηθῇ ὑψηλότερον τῆς θέσεως τοῦ Κεφαλῆ, ἐπὶ μιᾶς τεχνητῆς προσχώσεως (tertre) κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Τσουκούρ-μποστάν ἢ κινστέρνης τοῦ Ἄσπαρος, ζευμένης πλησίον τῆς ἐστεγασμένης κινστέρνης, τὴν ὁποίαν συνήθως ταυτίζουν πρὸς τὴν τοῦ Ἄετιου» καὶ ὅτι εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην «τὸ Odalar djami<sup>4</sup> θὰ εἶναι ὁ ναὸς τῆς μονῆς καὶ τὸ μικρὸν ἐρειπωμένον τέμενος, τὸ ὁποῖον ἀπέχει κατὰ τριάκοντα περίπου μέτρα ἐκεῖθεν, θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι ἡ Τράπεζα», καταλήγει δέ, ὅτι ἡ ὑπ' αὐτοῦ προτεινομένη ταύτισις «ἐναρμονίζεται καλλίτερον πρὸς τὴν μαρτυρίαν τῶν χρονολογῶν, ὅτι ἡ Μονὴ τοῦ Μανουὴλ εὐρίσκετο ἔγγιστα τῆς κινστέρνης τοῦ Ἄσπαρος»<sup>5</sup>.

Εἶναι φανερόν ὅτι ὁ συγγραφεὺς στηρίζει τὴν ὡς ἄνω ἄποψιν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως ὅτι τὸ παρὰ τὴν Πύλην τῆς Ἀδριανουπόλεως Τσουκούρ-μποστάν εἶναι ἡ κινστέρνα τοῦ Ἄσπαρος. Ἀργότερον ὅμως, μελετήσας διεξοδικώτερον τὸ ζήτημα τῶν εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην εὐρισκομένων δεξαμενῶν<sup>6</sup>, ἥλλαξε γνώμην<sup>7</sup>, ἀποδεχθεὶς ὡς κινστέρναν μὲν τοῦ Ἄσπαρος, τὸ ἐπὶ τοῦ πέμπτου λόφου, παρὰ τὸ τέμενος Σουλτάν Σελίμ Τσουκούρ-μποστάν, τὸ δὲ παρὰ τὴν Πύλην τῆς Ἀδριανουπόλεως Τσουκούρ-μποστάν ὡς κινστέρναν τοῦ Ἄετιου. Συνεπῶς, κατὰ τὴν τελευταίαν γνώμην του, τὸ ὑπὸ μελέτην κτήριο δὲν ἀνήκει εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Μανουὴλ, ἥτις, ὡς ζευμένη ἔγγιστα τῆς κινστέρνης τοῦ Ἄσπαρος δέον νὰ τοποθετηθῇ ἐπὶ τοῦ πέμπτου λόφου, δηλαδὴ μακρὰν τοῦ σημερινοῦ Κεφαλῆ, ἀλλὰ μᾶλλον εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρομοῦ τῆς Πέτρας, ἥτις ἔκειτο πλησίον τῆς κινστέρνης τοῦ Ἄετιου, ἥτοι πλησίον τοῦ Τσουκούρ-μποστάν τῆς Πύλης τῆς Ἀδριανουπόλεως. Εἰς ἐπίρρωσιν τῆς γνώμης του ταύτης ἀναφέρει ὅτι πρὸς Ἀνατολὰς τῆς ἀλλῆς τοῦ Κεφαλῆ ὑπῆρχον σημαντικὰ «βυζαντινὰ εἱρεῖα, τὰ ὁποῖα ἀνετινάχθησαν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν»<sup>8</sup> καὶ ὅτι ταῦτα πάντα, κατὰ τὴν γνώμην του, «πρέπει νὰ ἀνήκουν εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Προδρομοῦ».

Μὲ τὸ ὑπὸ μελέτην κτήριο ἠσχολήθη ἐπίσης καὶ ὁ BENEDETTO PALAZZO, ὁ ὁποῖος δὲν ἀντιγράφει μόνον ἀπλῶς τὰς περιγραφὰς καὶ γνώμας τῶν προμνημονευθέντων

1 «... durch ein von Mordtmann mitgeteiltes armenisches Document gesichert».

2 A. M. SCHNEIDER, ἔ. ἀ. 30 καὶ σημ. 2.

3 R. JANIN, Les sanctuaires du quartier de Pétra, Echos d'Orient 35, 1936, 52.

4 Ἐτερον μνημεῖον τῆς σειρᾶς τῶν ἀγνώστου ὀνομασίας, τὸ ὁποῖον σήμερον ἔχει σχεδὸν ἐξαφανισθῆ.

5 R. JANIN, ἔ. ἀ. 52.

6 R. JANIN, Études de topographie byzantine : Les citernes d'Aetius, d'Aspar et de Bonus, Études byzantines I, 1943, 89-101.

7 R. JANIN, La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin, 1ère partie, Tome III, Les églises et les monastères, 333.

8 R. JANIN, Les sanctuaires du quartier de Pétra, ἔ. ἀ. 65.



συγγραφέων<sup>1</sup>, ἐπαναλαμβάνων τὰς ἀνακριθείας αὐτῶν, ἀλλὰ προσθέτει δυστυχῶς καὶ νέας τοιαύτας.

Δὲν θεωροῦμεν ἄσκοπον ἐπίσης, ὅπως ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα καὶ ὅσα γενικὰ ἐγράφησαν εἰς συνθετικά τινα ἔργα, ἐν οἷς τὸ μνημεῖον φέρεται ὡς παράδειγμα ὀρισμένου τύπου κτηρίου. Οὕτω: ὁ MILLET, ἀναζητῶν τοὺς προδρόμους τοῦ τύπου τῶν μεγάλων ξυλοστέγων βασιλικῶν τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς ἐπὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου Μεσημβρίας, αἵτινες ἀντὶ κίωνων ἔφερον πεσσούς, συγκαταλέγει μεταξὺ αὐτῶν καὶ τὸ «πολὺ ἐπίμηκες κλίτος τοῦ Κεφελῆ»<sup>2</sup>.

Ὁ WULFF θεωρεῖ τὸ Κεφελῆ ὡς τὸ «κύριον κλίτος μιᾶς κατασκευῆς τύπου βασιλικῆς τῆς ἐποχῆς τοῦ Θεοφύλου»<sup>3</sup>.

Ὁ δὲ EBERSOLT προβαίνει εἰς κατάταξιν, κατὰ τύπους, τῶν βυζαντινῶν κτηρίων<sup>4</sup>, συγκαταλέγει τὸ Κεφελῆ μεταξὺ τῶν μονοκλίτων ναῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀναφέρει δὲ τοῦτο, ὡς χαρακτηριστικὸν παράδειγμα μονοκλίτου ναοῦ, ἄνευ νάρθηκος.

Εἰς τὰ ἀνωτέρω πρέπει νὰ προστεθῇ τέλος καὶ τὸ περιγράφον τὴν Κωνσταντινουπόλιν κατὰ τὸν 18<sup>ον</sup> αἰῶνα ἔργον τοῦ ἄρμενίου ἱστορικοῦ P. G. INGIDJIAN (1758 - 1833), ἐν ᾧ ὁ συγγραφεὺς προβαίνει εἰς σύντομον περιγραφὴν τοῦ κτηρίου, ἀσχολεῖται μόνον περὶ τὰ μετὰ τὴν κατάληψιν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Ἀρμενίων, ἀναφέρει δὲ καὶ τὴν παράδοξον πληροφορίαν ὅτι τοῦτο ἔφερε δύο τρούλλους<sup>5</sup>.

Ὁ γράφων ἀντλεῖ ἀσφαλῶς τὴν πληροφορίαν ταύτην τοῦ CARBOGNANO, ὅστις, περιγράφων τὴν πρωτεύουσαν τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους κατὰ τὸ 1794, ἀναφέρει ὅτι, μεταξὺ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Κωνσταντίνου (Τεκφοῦρ Σαράϊ) καὶ τῆς Πύλης τῆς Ἀδριανουπόλεως εἶδε μικρὸν δίτρούλλον τέμενος, τὸ ὁποῖον ταυτίζει μετὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Δομινικανῶν<sup>6</sup>. Προφανῶς ὅμως πρόκειται περὶ συγχύσεως καθαρῶς ὀθωμανικοῦ τεμένους τῆς περιοχῆς πρὸς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου, διότι ὁ τύπος οὗτος κτηρίου, σπανιώτατος εἰς τὴν πρωτεύουσαν τοῦ Βυζαντίου<sup>7</sup>, ἀπαντᾶται παρὰ τοῖς Ὀθωμανοῖς ὑπὸ μορφήν ὑψηλοῦ κλίτους, καλυπτομένου ὑπὸ δύο τρούλλων, φέροντος δ' ἐκατέρωθεν αὐτοῦ μικρὰ καὶ κατὰ πολὺ χαμηλότερα διαμερίσματα<sup>8</sup>.

1 B. PALAZZO, Deux anciennes églises dominicaines à Stamboul: Odalar djami et Kefeli mesdjidi, Istanbul 1951, 13 - 15.

2 G. MILLET, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, 18.

3 O. WULFF, Altchristliche und byzantinische Kunst, Bibliographisch kritischer Nachtrag, Postdam 1936, 62.

4 J. EBERSOLT, Monuments d'architecture byzantine, Paris 1934, 131.

5 B. INGIDJIAN, XVIIIci asirda Istanbul 1956, 49.

6 Verso le mura della città, tra il palazzo di Costantino e la porta d'Andernopoli, si vede una

piccola moschea con due cupole di vaga e regolare architettura, ecco fu la chiesa di San-Nicolo, uffiziata dei padri domenicani. (A. BELIN, Histoire de la latinité de Constantinople?, Paris 1894, 110 - 119.)

7 Ὡς παράδειγμα καλόγρεως διὰ δύο τρούλλων, ἐκτὸς τῆς πελωρίων διαστάσεων Ἁγίας Εἰρήνης, ὅπου ὁ εἰς ἐκ τῶν δύο τρούλλων κυριαρχεῖ ἐντόνος τοῦ ἄλλου, δύναται ν' ἀναφερθῇ μόνον τὸ μεταξὺ τῶν δύο ναῶν τῆς Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος, παρεκκλήσιον.

8 B. ÜNSAL, Turkish Islamic Architecture, London 1959, 25: 6a, b, c. 26: 7. E. MAMBOURV, İstanbul touristique, Istanbul 1951, 399 - 400.

## Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν Γ'

## ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ἐκ τῆς προηγηθείσης γενικῆς ἐπισκοπήσεως τῶν γνωμῶν τῶν ἐπισκεφθέντων κατὰ καιροὺς τὸ μνημεῖον ἐρευνητῶν καθίσταται φανερόν, ὅτι ὑφίστανται εἰσέτι ἱκανὰ σκοτεινὰ σημεῖα, ἐφ' ὅσον παραμένει ἄγνωστος, τόσον ἢ ἀρχικὴ τοῦ μορφῆ, ὅσον καὶ ἡ χρονολογία ἰδρύσεως καὶ ἡ ταυτότης αὐτοῦ, τοῦθ' ὅπερ ἀκριβῶς ἀποτελεῖ τὸ ἀδύνατον σημεῖον τῆς ἐρεύνης τῶν προγενεστέρων καὶ μαρτυρεῖ τὴν ἀνεπάρκειαν αὐτῆς, ἀνεπάρκειαν ὀφειλομένην ἀναμφισβητήτως εἰς τὴν μὴ ἐπισταμένην ἐξέτασιν αὐτοῦ τούτου τοῦ κτηρίου, ἣτις καὶ θὰ ὠδήγει εἰς χρήσιμα συμπεράσματα διαφωτίζουσα, ἂν ὄχι πλήρως, τοῦλάχιστον μέγα μέρος τὰ ἐν λόγῳ σκοτεινὰ σημεῖα. Τὴν ἔλλειψιν ταύτην σκοπὸν ἔχει νὰ πληρώσῃ κυρίως μὲν καὶ πρὸ παντὸς ἡ κατασκευαστικὴ μελέτη, ἣτις καὶ θ' ἀποτελέσῃ τὸ ἀντιζέμενον καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ παρόντος κεφαλαίου, ὡς καὶ ἡ μορφολογική, ἣτις θ' ἀκολουθήσῃ.

Α. Ὁ κ ὄ ρ ι ο ς χ ῶ ρ ο ς: Ἀναφορικῶς πρὸς τὸν κυρίως χῶρον τοῦ μνημείου, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐπιβάλλεται νὰ ἐξετασθῇ πρὸ παντὸς ἄλλου εἶναι, ἐὰν καὶ μίπως οὗτος ὑπῆρξεν ἄλλοτε θολοσκεπής. Ἐχοντες δὲ ὑπ' ὄψει ὅτι κατὰ τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν δύο εἶναι οἱ τρόποι καλύψεως ἐπιμήκτους χώρου, ἥτοι α) δι' ἡμικυλινδρικήν καμάραν, ὡς τοῦτο συμβαίνει εἰς κλίτη θολοσκεπῶν βασιλικῶν, β) διὰ σταυροθολίων<sup>1</sup>, ὅπως συμβαίνει συνήθως εἰς νάρθηκας ναῶν, προβαίνομεν εἰς τὰς ἀκολούθους παρατηρήσεις:

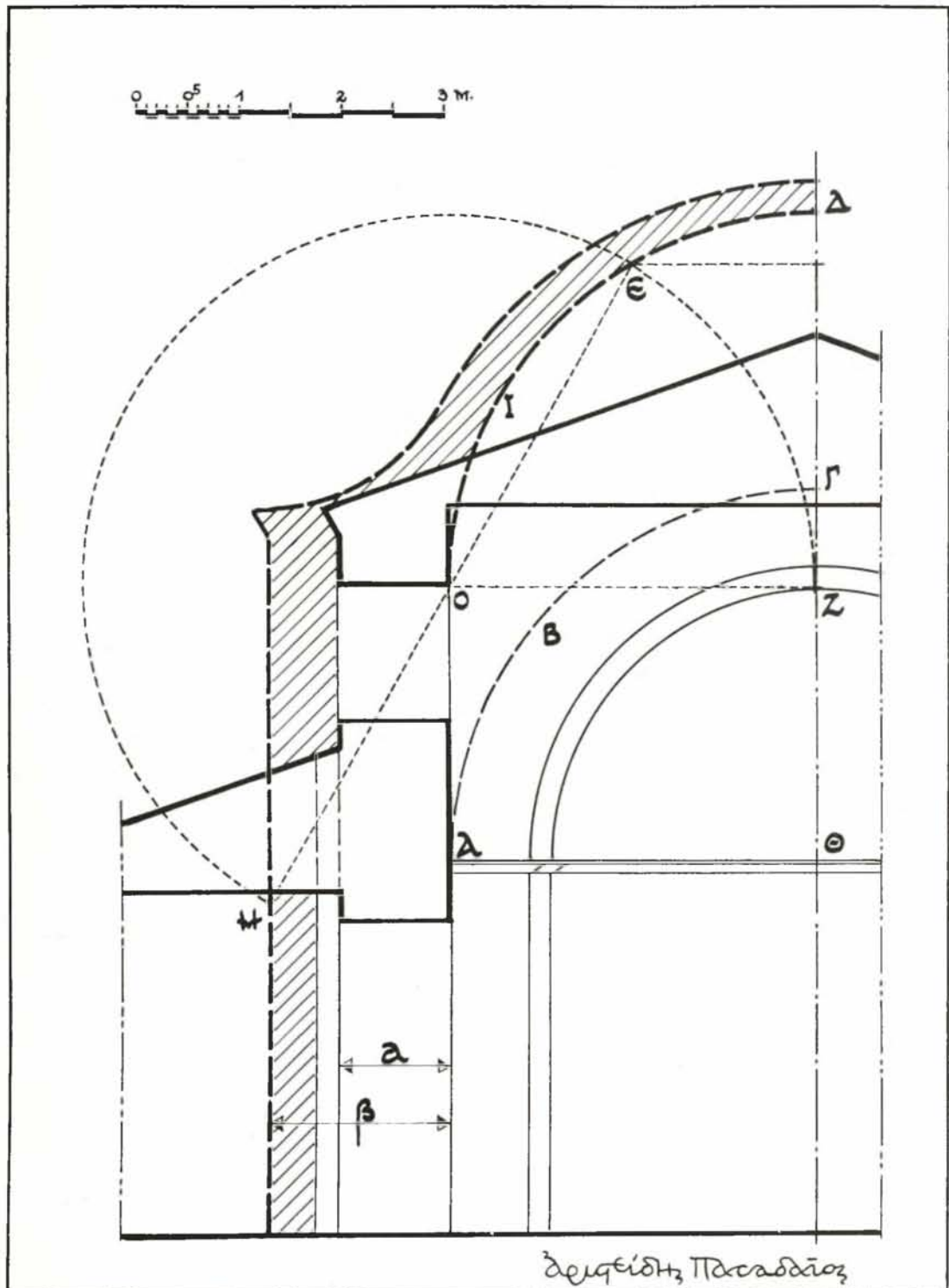
α) *Κάλυψις διὰ καμάρας*: Ἐὰν ὁ χῶρος ἐκαλύπτετο διὰ καμάρας, θὰ ἔπρεπε κανονικῶς τὸ τόξον τῆς νὰ εἶναι ὁμόκεντρον πρὸς τὸ τόξον τῆς ἀψίδος, ν' ἀρχίζῃ δηλαδὴ αὐτὴ ἀπὸ τὴν στάθμην τοῦ λοξοτιμήτου γείσου τὸ ὁποῖον, ὡς εἶδομεν ἐν τῇ περιγραφῇ, εὐρίσκεται εἰς τὴν γέννησιν τοῦ καλύπτοντος τὴν ἀψίδα θόλου (εἰκ. 9, Α, Β, Γ), τοῦθ' ὅπερ ὁμως ἀποκλείεται, λόγῳ τῆς ὑπάρξεως εἰς στάθμην πολὺ ὑψηλότεραν τοῦ λοξοτιμήτου γείσου, τῆς ἄνω σειρᾶς παραθύρων, μέχρι καὶ τῆς ὁποίας οἱ τοῖχοι συνεχίζονται κατακόρυφοι. Ὑπολείπεται, κατὰ ταῦτα, ἡ ὑπόθεσις ὅπως δεχθῶμεν τὴν καμάραν ὑπερυψωμένην καὶ ἔχουσαν τὴν γέννησιν αὐτῆς ἀμέσως ὑπὲρ τὴν κλεῖδα τῶν τόξων τῶν ἄνω παραθύρων (εἰκ. 9, Ο, Ε, Δ), τοῦθ' ὅπερ ὁμως ἐπίσης, καὶ κατὰ μείζονα μάλιστα λόγον, ἀποκλείεται διότι α) οἱ τοῖχοι ἐδράσεώς της, παρὰ τὴν ἐνίσχυσιν αὐτῶν διὰ παραστάδων, δὲν εἶναι ἱκανοὶ ν' ἀντιμετωπίσουν τὰς ὠθήσεις της (εἰκ. 9, β, α). β) Ἡ ὑπαρξίς μιᾶς τοιαύτης καμάρας, καὶ ἂν ἀκόμη οἱ τοῖχοι ἦσαν ἀρκετὰ ἰσχυροί, δὲν θὰ ἐπέτρεπε τὸ ἄνοιγμα πυκνῶν παραθύρων ἀμέσως ὑπὸ τὰς γεννήσεις αὐτῆς<sup>2</sup>.

Τὸ μέγα ἄνοιγμα τῆς ἀψίδος, ἐξ ἄλλου, ἀποκλείει τὴν ὑπόθεσιν καλύψεως τοῦ

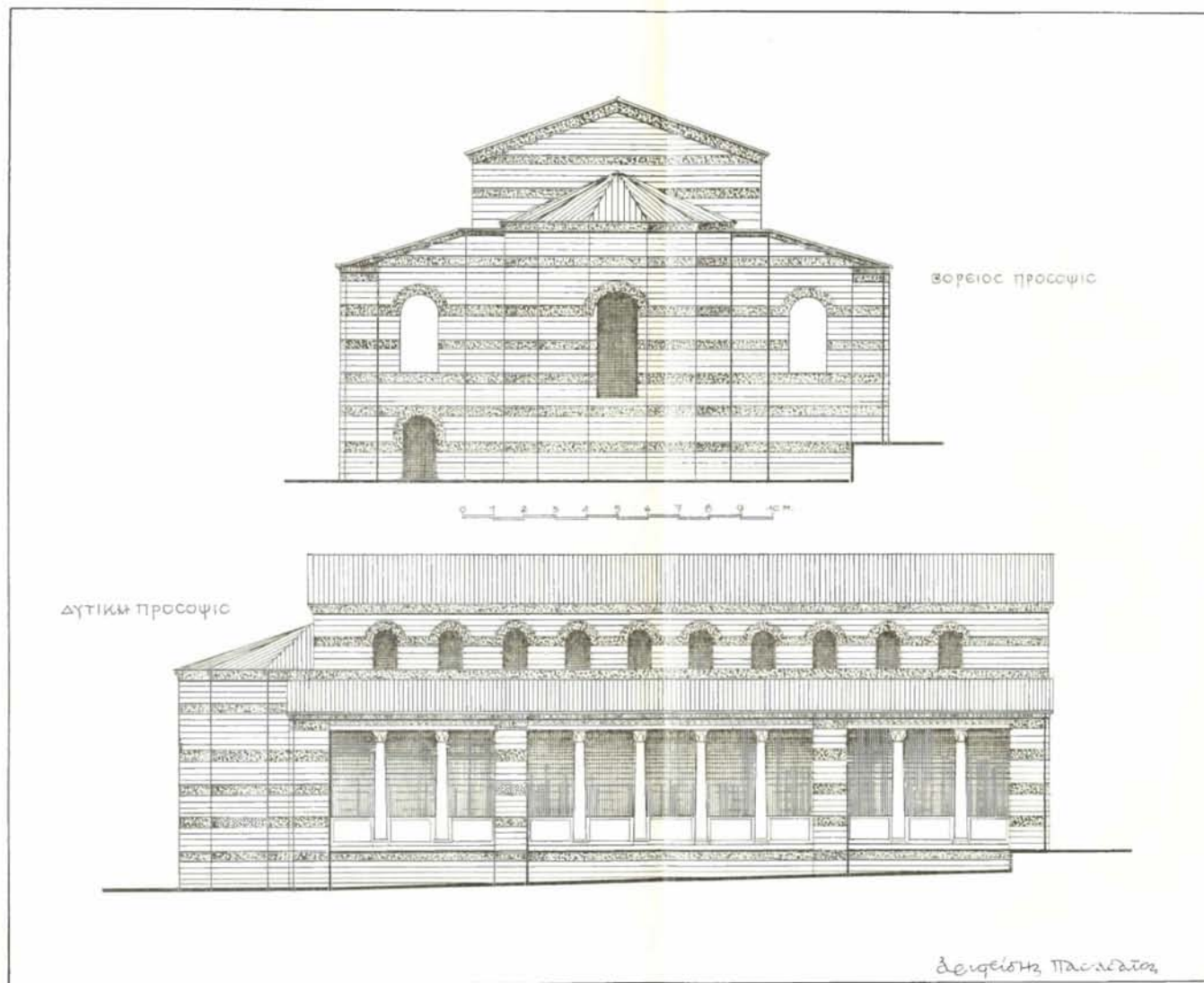
<sup>1</sup> Ἡ δι' ἐναλλαγῆς σταυροθολίων καὶ τρούλων ("Αγ. Ἀνδρέας ἐν τῇ κρίσει), ἢ καὶ μόνον διὰ τρούλων (Παμμακάριστος), τοῦθ' ὅπερ ὁμως κατασκευαστικῶς εἶναι τὸ αὐτό.

<sup>2</sup> Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθήναι 1942, σ. 285, εἰκ. 166. G. MILLET, ἔ. ἀ. 35.





Εἰκ. 9. Διερεύνησις τοῦ ζητήματος τῆς καλύψεως δι' ἡμικυλινδρικήν καμάραν τοῦ μεγαλύτερου χώρου τοῦ μνημείου:  $HO = OE = OZ$ . Τόξον  $OIE = 360^\circ$ :  $6 - a < \beta - AB\Gamma$  κανονικὴ θέσις τῆς καμάρας.



Κεραλή. Βόρειος και δυτική πρόσοψις ἐν ἀνακαταστάσει.



χώρου διὰ τριῶν παραλλήλων καμαρῶν, ἐδραζομένων ἐπὶ ἐνδιαμέσων στηριγμάτων, κατὰ τὸ σύστημα τριζλίτου βασιλικῆς.

β) *Κάλυψις διὰ σταυροθολίων*: Εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς διὰ σταυροθολίων καλύψεως ἐπιμήκους κτηρίου ἢ ἀναλογία  $\frac{1}{3}$  τοῦ χώρου συνεπάγεται κάλυψιν αὐτοῦ διὰ τριῶν σταυροθολίων καὶ συνεπῶς ἀναγκαιότητα δύο ἐνδιαμέσων ἀντερειαμάτων πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν εἰς τὰ σημεῖα ταῦτα συγκεντρωμένων ὠθήσεων εἰς περιπτώσεις — ὡς ἐν τῇ προκειμένῃ — καθ' ἃς οἱ τοῖχοι εἶναι ἀνεπαρκεῖς. Τοῦτο ὅμως ἀποκλείεται, πρῶτον, διότι ὄχι μόνον τοιαῦτα ἀντερείσματα, ἀλλ' οὐδὲ ἴχνη τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν σὺνίζονται, καὶ δεύτερον, διότι τὰ παραθύρα τῆς ἄνω σειρᾶς συνεχίζονται κατὰ τὸν αὐτὸν ρυθμὸν, παρουσιάζοντα ἴσα μεταξὺ των διαστήματα, ἐνῶ, ἐὰν ὑπῆρχον τὰ προαναφερθέντα ἀντερείσματα, ἔπρεπε, εἰς τὰ σημεῖα ὅπου ταῦτα ὑποτίθεται ὅτι εὐρίσκονται, τὰ μεταξὺ τῶν παραθύρων διαστήματα νὰ ἦσαν μεγαλύτερα.

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω προκύπτει ὅτι ἀποκλείεται πᾶσα πιθανότης, καθ' ἣν ὁ κυρίως χώρος τοῦ κτηρίου ἦτο καθ' οἷονδήποτε τρόπον θολοσκεπῆς καὶ ὅτι συνεπῶς οὗτος ἦτο ξυλόστεγος.

Β. Ὁ δευτερεύων χώρος: Ὡς εἶδομεν ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ μνημείου, ὁ δευτερεύων στενότερος χώρος διατηρεῖ ἀνεπαφὸν τὸν βόρειον αὐτοῦ ἐγκάρσιον τοῖχον. Εἰς τὸ πρὸς Δυσμᾶς ἄκρον τοῦ τοίχου τούτου καὶ ἐπὶ τῆς πρὸς Βορρῶν ἐπιφανείας αὐτοῦ ὑπάρχει παραστάς, ἀπέχουσα τοῦ δυτικῶν μετώπου τόσον, ὅσον αὕτη ἐξέχει τοῦ τοίχου (δηλ. κατὰ 20 ἐκ.). Ἐνεκα τούτου τὸ μέτωπον τοῦ τοίχου, πλάτους ἴσου πρὸς τὸ πλάτος τῆς βορείου παραστάδος του ἐπέχει ἐπίσης τόπον παραστάδος (εἰκ. 2 καὶ πίν. 4γ). Ἡ νοτία ὅμως ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου εἶναι ἐπίπεδος, οὐδεμίαν ἀνωμαλίαν εἰς τὸ πρὸς Δυσμᾶς ἄκρον αὐτῆς παρουσιάζουσα, ἥτις καὶ θὰ ἐμαρτύρει τὴν ὑπαρξιν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο καθέτου πρὸς αὐτὴν τοῖχου. Τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῇ διὰ τὸ καλῶς διατηρούμενον κατώτερον μέρος τοῦ νοτίου ἐγκαρσίου τοίχου. Ὁ δευτερεύων χώρος, κατὰ ταῦτα, ἐστὲρ εἶτο τοῖχου πρὸς Δυσμᾶς μέχρι τῆς τοῦ δαπέδου αὐτοῦ στάθμης, ἀφ' ἧς καὶ μέχρι τοῦ ἐδάφους ὑπάρχει χαμηλὸς τοῖχος ἐν εἴδει βάρθρου.

Ὡς εἶδομεν ἐν τῇ περιγραφῇ<sup>1</sup>, ἐπὶ τοῦ τελευταίου τούτου τοίχου σῶζεται τὸ κάτω μέρος παραστάδος, ἢ ὁποία εἶναι πανομοιότυπος πρὸς τὰς λοιπὰς τοῦ κτηρίου παραστάδας, ἥτοι πλάτους ἐνὸς μέτρου, ἐξέχουσα δὲ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου κατὰ εἴκοσιν ἑκατοστὰ. Ὁ ἄξων τῆς παραστάδος ταύτης ἀπέχει ἀπὸ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ μικροῦ χώρου κατὰ 5.89 μ. Ἡ παραστάς αὕτη, ἔχουσα τὴν συμμετρικὴν τῆς πρὸς Νότον, δὲν θὰ εἶχε λόγον ὑπάρξεως ἐπὶ τοῦ χαμηλοῦ τούτου τοίχου, ἐὰν δὲν συνεχίζετο, ὡς πεσὺς, μέχρι τῆς καλυπτύσεως τὸν μικρὸν χώρον στέγης. Δεδομένου ὅτι ἐλλείπει ὀλόκληρος τοῖχος ἐδράσεως, ὁ πρὸς Δυσμᾶς, καὶ κατὰ ταῦτα ἀποκλείεται οἰαδήποτε κάλυψις τοῦ δευτερεύοντος χώρου διὰ θόλου, συνάγεται ἀσφαλῶς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ καλύπτουσα αὐτὸν στέγη ἦτο ξυλίνη.

Τὰ ὑπὸ τῶν δύο τούτων παραστάδων ὁριζόμενα τρία ἀνοίγματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μεσαῖον ἱκανοῦ μήκους (10.42 μ.), ἀπαιτοῦν βεβαίως ἐνδιάμεσα στηρίγματα. Ἦσαν

<sup>1</sup> Ἄνωτ. σ. 35.

ἀρά γε τὰ στηρίγματα ταῦτα ξύλινοι στύλοι<sup>1</sup>; Πολὺ πιθανόν. Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης καὶ ἡ πιθανότης, ὅτι ὑπῆρχε σειρὰ λιθίνων κιόνων, τὰ μετακίονια τῶν ὁποίων ἐκαλύπτοντο διὰ τόξων ἢ δι' εὐθυγράμμου ἐπιστυλίου.

Γ. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρά: Ἄξια ἰδιαίτερας προσοχῆς ἐπὶ τῆς πλευρᾶς ταύτης εἶναι, ὡς ἐλέχθη καὶ ἐν τῇ περιγραφῇ<sup>2</sup>, ἡ κατάσταση τῆς τοιχοδομίας τῶν δύο ἀκραίων παραστάδων αὐτῆς, εἰς ἃς, ὄχι μόνον καταφανῆ σημεῖα ἀλλοιώσεως, καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων προχείρου ἐπισκευῆς τῆς ἐπιφανείας (κατὰ τὰ  $\frac{2}{3}$  περίπου τοῦ πλάτους τῶν καὶ δὴ πρὸς τὰ ἐντὸς) αὐτῶν παρουσιάζονται, ἀλλὰ καὶ λίθοι ἐξέχοντες, ἐπὶ τῶν ἠλλοιωμένων τούτων ἐπιφανειῶν παρατηροῦνται (πίν. 4α). Ἡ θέσις, τὸ πλάτος καὶ τὸ εἶδος τῶν ἀλλοιώσεων τούτων, μαρτυροῦν ἐπαρκῶς περὶ τῆς ὑπάρξεως καθέτων πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν καὶ εἰς τὰ σημεῖα ταῦτα τοίχων, ὧν ἡ κατακορήμισις ἢ ἀφαίρεσις προὐκάλεσε τὰς παρατηρουμένας ἀνωμαλίας. Ἐὰν ἐξ ἄλλου ληφθῆ ὑπ' ὄψιν: α) ἡ ἀσθηρὰ τῆς βορείου καὶ νοτίας πλευρᾶς συμμετρία, ἣτις παραβιάζεται ὀφθαλμοφανῶς ὑπὸ τῆς παρουσίας τῆς πρὸς Δυσμᾶς μόνον σωζομένης πτέρυγος καὶ β) τὸ σημαντικὸν διὰ τὴν περίπτωσιν γεγονὸς ὅτι ὅλα τὰ παράθυρα τῆς ἀνατολικῆς προσόψεως ἦσαν θύραι ἐφ' ὅσον, ὡς εἶδομεν, ἐν τῇ περιγραφῇ<sup>3</sup>, οἱ πλάγιοι ἀρμοὶ τῶν συνεχίζονται πρὸς τὰ κάτω καὶ διακόπτονται μεταξὺ αὐτῶν αἰ πλίνθιναι ζῶναι, εἶναι δυνατόν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὑπῆρχε καὶ πρὸς Ἀνατολᾶς, ἡ ὡροσσυμμετρικὸς πρὸς τὸν πρὸς Δυσμᾶς. Εἰς ἐπίρρωσιν τῆς γνώμης ταύτης ἀναφέρομεν τὸ γεγονὸς, ὅτι δὲν ὑπάρχει μεταξὺ τῶν δύο ἀκραίων παραστάδων τῆς ἀνατολικῆς προσόψεως ἡ ἐβδόμη ἐκ τῶν ἄνω ζώνη ὀπτοπλίνθων καὶ ἀκριβῶς ἐκεῖνη, ἣτις εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν συνεχίζεται ἐπὶ τοῦ ἀποτελοῦντος τὸ βάθρον τῆς δυτικῆς ἀνοικτῆς πτέρυγος τοῦ μνημείου χαμηλοῦ τοίχου<sup>4</sup>. Μόνον ἡ ὑπαρξίς καὶ ἀνατολικῆς, συμμετρικῆς πρὸς τὴν δυτικὴν, πτέρυγος ἐξηγεῖ τὴν ἔλλειψιν τῆς ζώνης ταύτης, ἣτις, ὅπως εἰς τὴν δυτικὴν, συνεχίζετο ἐπὶ τοῦ χαμηλοῦ τοίχου τῆς ἐκλιπούσης πτέρυγος, ὅπου ἦτο ἐμφανής.

Δ. Αἱ παραστάδες: Αἱ εἰς τὰς πλευρὰς τοῦ κτηρίου ὑπάρχουσαι παραστάδες εἶναι ὀργανικὰ μέλη τῶν τοίχων, ἀκολουθοῦσαι ἀσθηρῶς τὸ αὐτὸ ὡς καὶ εἰς τοὺς τοίχους σύστημα τοιχοδομίας, καθ' ὃ αἱ ζῶναι λίθων καὶ πλίνθων διαδέχονται ἀλλήλας. Οὐδόλως εὐσταθεῖ ἐπομένως ἡ ὑπὸ τινων ἐρευνητῶν ὑποστηριχθεῖσα, ὡς εἶδομεν εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον τῆς παρούσης μελέτης, ἄποψις ὅτι αὗται ἀποτελοῦν μεταγενεστέρως προσθήκας<sup>5</sup>. Δὲν ὑπάρχει, βεβαίως, ἀμφιβολία ὅτι ὁ λόγος τῆς κατασκευῆς αὐτῶν εἶναι ἡ ἐνίσχυσις τῶν μακρῶν, ὑψηλῶν καὶ ἀσυνδέτων πρὸς ἀλλήλους, καθ' ὅλον τὸ μῆκος αὐτῶν, τοίχων. Ἐπίσης ἡ τοποθέτησις τῶν παραστάδων κατὰ τὸν μὲν ἀσθηρῶς κανονικὸν εἰς τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ κτηρίου καὶ εἰς τὰς ἀνοικτὰς πτέρυγας αὐτοῦ, ὅπου εἶναι ἐμφανεῖς, κατὰ τρόπον δὲ ὅλως τυχαῖον ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ τοίχου, ὅπου εἶναι ἀφανεῖς ὡς σύνολον, λόγῳ τῶν πρὸ αὐτῶν πτερυγῶν, εἶναι, ἀσφαλῶς, ὡς τόσα πρόσθετα σημεῖα, συνηγοροῦντα ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεως καὶ ἀνα-

<sup>1</sup> Ὅπως συνέβαινε εἰς βυζαντινὰς στοάς. Βλ. σχετικῶς, Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης ἐκ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων, Θεσσαλονίκη 1952, 81.

<sup>2</sup> Ἀνωτ. σ. 38-39.

<sup>3</sup> Ἀνωτ. σ. 38.

<sup>4</sup> Βλ. περιγραφὴν, σ. 41 καὶ παρὲνθ. πίν. Β'.

<sup>5</sup> Ἀνωτ. σ. 42-43.



τολικής πτέρυγος, συμμετρικῆς πρὸς τὴν δυτικὴν<sup>1</sup>. Ἐὰν ληφθῆ δ' ἀφ' ἑνὸς μὲν ὑπ' ὄψιν ὅτι, καθ' ἃ τοῦλάχιστον μαρτυρεῖ ἡ κατάστασις τῶν τοίχων, αἱ παραστάδες ὅλαι ἐξικνοῦντο μέχρι τῆς βάσεως τῶν παραθύρων τῆς ἄνω σειρᾶς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι, ἐνῶ εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν αἱ ἐκεῖ παραστάδες λήγουν εἰς τὴν στάθμην τοῦ δαπέδου ἐδραζόμεναι ἐπὶ τοῦ παχύτερου τοίχου τοῦ «ὑπογείου» (εἰκ. 3), εἰς τὴν ἀνατολικὴν συνεχίζονται πρὸς τὰ κάτω αὐξάνουσαι εἰς μέγεθος<sup>2</sup>, τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου μὴ παχυνομένου εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην, ὡς ἐν τῇ δυτικῇ, συνάγεται ὡς λογικὸν συμπέρασμα ὅτι ἡ πρὸς τὰ ἔξω αὐξήσις τοῦ πάχους τοῦ τοίχου πρὸς ἔδρασις ἐπ' αὐτοῦ τῶν παραστάδων, ἂν καὶ κατασκευαστικῶς φυσικωτέρη, δὲν ἦτο ἐπιθυμητή, διὰ τὴν μὴ χαθῆ προφανῶς, χρήσιμος χώρος· τοῦθ' ὅπερ σημαίνει ὅτι ὑπὸ τὴν ἀνατολικὴν μᾶλλον πτέρυγα θὰ ὑπῆρχεν ὑπόγειον καὶ οὐχὶ ὑπὸ τὴν δυτικὴν, ὅπου οὐδὲν ἄνοιγμα δικαιολογεῖ τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἐκεῖ ὑπογείου χώρου, τῶν σημερινῶν του ἀνοιγμάτων ὄντων, ὡς εἶδομεν<sup>3</sup>, μεταγενεστέρων. Τὸ ὑπόγειον τοῦτο θὰ ἔπρεπε βεβαίως νὰ καλύπτεται διὰ ξυλίνου δαπέδου<sup>4</sup>, διότι ἡ κάλυψις διὰ θόλου καθιστᾷ περιττὴν τὴν αὐξήσιν τῆς διατομῆς τῶν παραστάδων πρὸς ἀντιστήριξιν τοῦ τοίχου, ἐπὶ πλέον δὲ δὲν θὰ ὑπῆρχε λόγος συνεχίσεως τῶν παραστάδων ὑπὸ τὸν θόλον, ἐκτὸς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ καμάρης ἐνσχυμένης διὰ ζωνῶν, πλάτους ἴσου πρὸς τὸ πλάτος τῶν ἀντηρῶν, τοῦθ' ὅπερ ὅμως πάλιν ἀποκλείει ἡ κατάστασις τῆς ἐπιφανείας τῶν παραστάδων, ἣτις εἶναι ἀνέπαφος. Δέον νὰ σημειωθῆ ἐπίσης ὅτι τὴν ὑπαρξίν τοῦ ὑπογείου τούτου εἶδομεν καὶ ἡ κλίσις τοῦ ἐδάφους, ἣτις καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ἐκ Βορρᾶ ἀπ' εὐθείας προσπέλασιν.

## Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν Δ'

### ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΡΧΙΚΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Ἐκ τῶν ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ παρατηρήσεων δυνάμεθα βεβαίως νὰ σχηματίσωμεν γενικὴν τινα ἰδέαν περὶ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ μνημείου, καθ' ἣν τοῦτο παρουσιάζεται ὡς φέρον ἐκατέρωθεν τοῦ ὑψηλοῦ κεντρικοῦ του χώρου δύο χαμηλοτέρας πτέρυγας, ὀριζομένας πρὸς Βορρᾶν μὲν καὶ Νότον ὑπὸ συμπαγῶν τοίχων, πρὸς Ἀνατολὰς δὲ καὶ Δυσμὰς ὑπὸ κιονοστοιχιῶν, ὅπου παρεμβάλλονται ἀνά δύο, συμμετρῶς τοποθετημένοι πεσσοί.

Διὰ τὸν πληρέστερον ὅμως καθορισμὸν τῆς μορφῆς τοῦ κτηρίου καὶ τὴν ἀναπαράστασίν του ἐν σχεδίῳ ἀπαιτοῦνται συμπληρωματικαὶ τινες παρατηρήσεις, εἰς ἃς καὶ προβαίνομεν ἐν τοῖς ἐφεξῆς:

<sup>1</sup> Ἡ πτέρυξ αὕτη κατέστη τελείως περιττή, ὅταν τὸ μνημεῖον μετετράπη εἰς μουσουλμανικὸν τέμενος, ἔχον τὴν εἴσοδον αὐτοῦ εἰς τὴν δυτικὴν πτέρυγα, τὴν δὲ «μιχράμπ» εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοίχον τοῦ μεγάλου χώρου. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἡ ἀνατολικὴ πτέρυξ ὄχι μόνον εἶναι λειτουργικῶς ἄχρηστος ἀλλὰ καὶ ἐπιζημία, διότι ἐλαττώνει τὸν φωτισμὸν τοῦ τέμενος. Συνεπῶς ἡ κατηρειπώθη βαθμῶδ' ἡ πτέρυξ αὕτη, παραμεληθεῖσα, ἡ ἀφῆρηται ἐπὶ τούτῳ,

κατὰ τὴν μετατροπὴν αὐτοῦ εἰς τέμενος.

<sup>2</sup> Ἀνωτ. σ. 39.

<sup>3</sup> Ἀνωτ. σ. 35.

<sup>4</sup> Ὡς τοῦτο συμβαίνει εἰς τὰ ὑπερῶς τῆς βασιλικῆς τῆς Μονῆς τοῦ Στουδίου, πρὸς τὴν ὁποίαν, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, τὸ ἡμέτερον κτήριο παρουσιάζει μεγάλας ἀναλογίας. Α. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. σ. 52, εἰκ. 16, 17.

α) Ἡ στέγη: Εἶναι ἀληθές ὅτι τὸ ἐκ διπλῆς ὀδοντωτῆς ταινίας ἐξ ὀπτοπλίνθων συγκείμενον καὶ ἐπιστέφον τὸ κτήριον ἐλληνιστικὸν γείσον, χαρακτηριστικὸν τῆς Σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως<sup>1</sup>, σῶζεται εἰς διάφορα σημεῖα τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ κτηρίου, τοῦτο δὲ ἀσφαλῶς προϋποθέτει τετρακλινῆ στέγην<sup>2</sup>. Οὐχ ἦττον ὁμως λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅτι τὸ μνημεῖον, ὡς θὰ ἴδωμεν λεπτομερέστερον εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον, εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς ἐξελικτικῆς γραμμῆς τῶν μεγάλων βασιλικῶν τοῦ 5<sup>ου</sup> καὶ τοῦ 6<sup>ου</sup> αἰῶνος, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ γεγονός ὅτι τὸ πλεόν εὐπρόσβλητον σημεῖον τοῦ κτηρίου εἶναι ἡ στέγη αὐτοῦ καὶ συνεπῶς ἡ πιθανότης νὰ ὑπέστη αὐτὴ μεταλλαγὰς κατὰ τὴν πάροδον τῶν αἰῶνων εἶναι ἀρκούντως ἰσχυρά, θεωροῦμεν εὐλογον ὅπως δεχθῶμεν ταύτην δικλινῆ, ὅπως ἀρμόζει εἰς κτήριον τοῦ τύπου τούτου.

β) Αἰ κιονοστοιχίαι: Ὡς παρατηρήθη εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον, ἐπὶ τῆς δυτικῆς πτέρυγος διασώζονται ἴσνη δύο πεσσῶν, οἵτινες χωρίζουσι τὴν πλευρὰν εἰς τρία διαστήματα προϋποθέτοντα ἀναμφιβόλως τὴν ὑπαρξίν ἐνδιαμέσων στηριγμάτων<sup>3</sup>. Εἶναι ὁμως ἄξιον ἰδιαίτερας παρατηρήσεως ὅτι τὰ τρία ταῦτα διαστήματα μετρικῶς δὲν εἶναι ἄσχετα μεταξύ των, διότι, ἐὰν τὰ δύο πλάγια καὶ ἴσου μεγέθους, χωρισθοῦν εἰς τρία (εἰκ. 10), τὸ προκῦπτον μῆκος χωρεῖ πεντάκις εἰς τὸ μεσαῖον· ἐξ οὗ καὶ δύναται νὰ καθορισθῆ ἡ ἐκεῖ κιονοστοιχία ὡς ἀποτελουμένη ἀπὸ δύο στηρίγματα μεταξύ πεσσῶν καὶ πλαγίων τοίχων καὶ τέσσαρα στηρίγματα μεταξύ τῶν πεσσῶν.

γ) Τὰ στηρίγματα: Πρόβλημα ἀποτελεῖ ἡ φύσις τῶν στηριγμάτων καὶ ἡ ἐπ' αὐτῶν δοκός. Ὡς πρώτη ὑπόθεσις ἔρχεται εἰς τὸν νοῦν τοῦ παρατηρητοῦ ἡ πιθανότης ξυλίνων στηριγμάτων καὶ δοκῶν. Ἀλλὰ τότε πρὸς τί ἡ παρεμβολὴ τῶν πεσσῶν; Ἐπειτα ἡ παρουσία τῶν ἰσχυρῶν ἐγκαρσίων τοίχων δὲν μαρτυρεῖ σοβαρωτέραν ἀντιμετώπισιν τοῦ ζητήματος τῆς κατασκευῆς τῆς κιονοστοιχίας, ἢτις ἐν προκειμένῳ ἀποτελεῖ μᾶλλον ὀργανικὸν μέλος τῆς ὅλης κατασκευῆς τοῦ κτηρίου; Ἐὰν πάλιν, ὡς ἐκ τῶν σκέψεων τούτων, στραφῶμεν πρὸς τὸ ἐνδεχόμενον μαρμαρίνων κίωνων, δὲν ἐνισχυόμεθα εἰς τοῦτο καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς εὐρεθὲν κιονόκρανον καὶ τὸ πρὸ τῆς αὐτῆς πλευρᾶς, εἰς τὸ πεζοδρομιὸν ἐσφηνωμένον τεμάχιον<sup>4</sup>, ἐναρμονίζονται πλήρως, ἀπὸ ἀπόψεως μεγέθους, πρὸς τοὺς πιθανοὺς κίονας τῆς κιονοστοιχίας καὶ τὰ μεταξύ αὐτῶν μετακίονια (εἰκ. 10);

Τοῦτο βεβαίως δὲν εἶναι ἀρκετὸν ὅπως δεχθῆ τις ἀναντιρρήτως ὅτι τὰ δύο ταῦτα ἐλεύθερα τεμάχια ἀνήκουν εἰς μίαν τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ κτηρίου, ἐπειδὴ δὲν ἀποκλείεται ταῦτα νὰ μετηνέχθησαν ἀλλαγόθεν καὶ κατὰ σύμπτωσιν τὰ μεγέθη αὐτῶν νὰ ἐναρμονίζονται πρὸς τὰ ἀπαιτούμενα διὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς κιονοστοιχίας. Ἐὰν ὁμως ληφθῆ ἐξ ἑτέρου ὑπ' ὄψιν α) ὅτι ἡ πιθανότης τὰ σωζόμενα τεμάχια ν' ἀνήκουν εἰς τὴν κιονοστοιχίαν τοῦ κτηρίου εἶναι ἴση πρὸς τὴν πιθανότητα ὅτι ταῦτα δὲν ἀνήκουν εἰς αὐτήν, β) ὅτι ἡ αὐστηρῶς λιτὴ ἐμφάνισις τοῦ μνημείου καὶ ἡ χρονολογία ἰδρύσεώς του, ὡς αὕτη καθορίζεται εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον, εὐνοοῦν τὸ εὐθύγραμμα ἐπιστύλιον

<sup>1</sup> G. MILLET, ἔ. ἀ. 265, 267, 293.

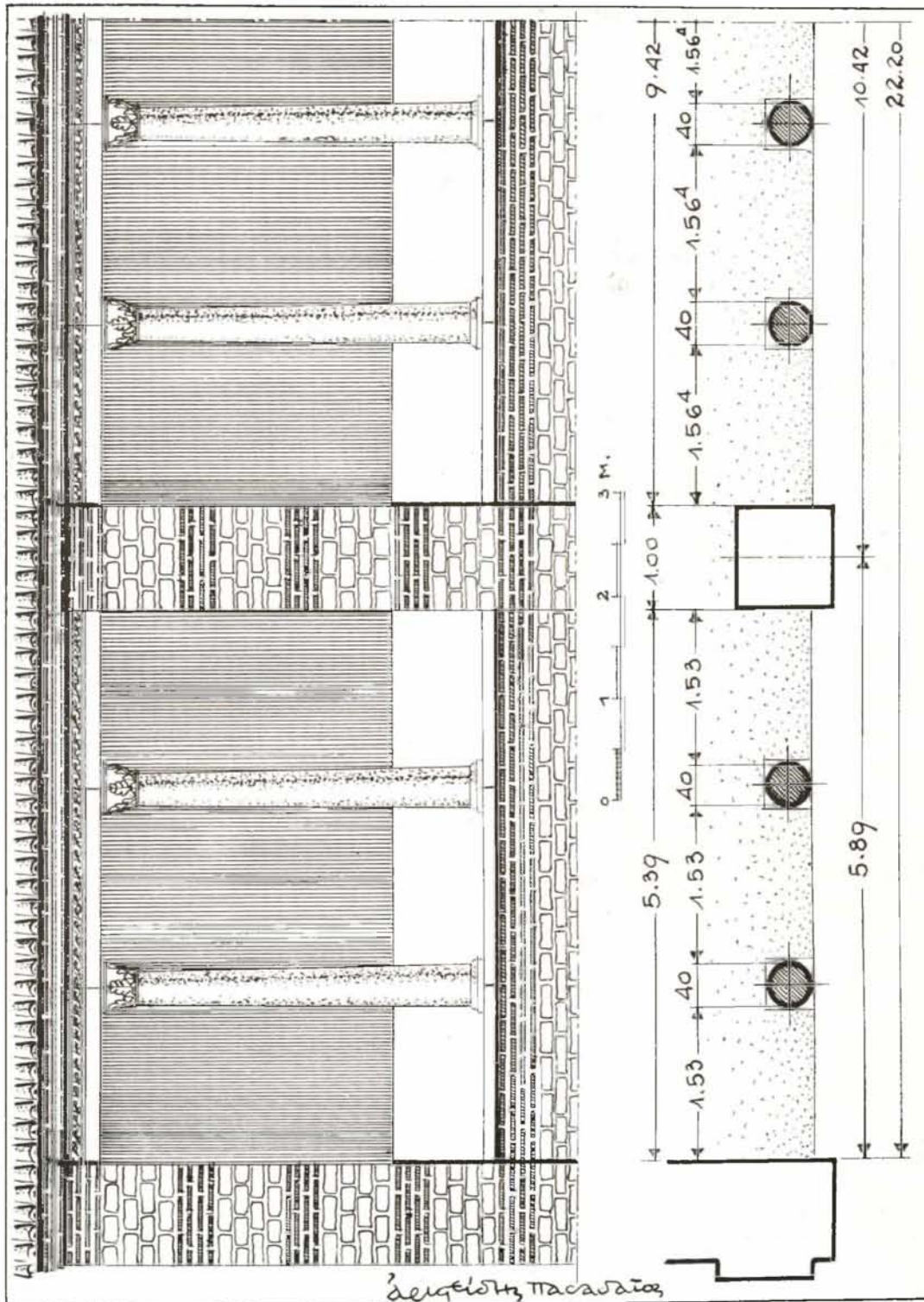
<sup>2</sup> Ἀποκλεισμένων καὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀπαντωμένων ἀειωμάτων, ὡς ξένων πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς

Σχολῆς τῆς Πρωτευούσης.

<sup>3</sup> Ἀνωτ. σ. 51-53.

<sup>4</sup> Ἀνωτ. σ. 35.





Εικ. 10. Ἀποκατάσταση τῆς κιονοστοιχίας τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς στοᾶς τοῦ μνημείου ἐπὶ τῆ βάσει, κατὰ χόραν ἐθροθέντων, ἐπολειμμάτων καὶ τινων τεμαγίων.

καὶ γ) τὸ ἐνισχυτικὸν τῆς ἁρμονίας τῶν μεγεθῶν τῶν ἐν λόγῳ τεμαχίων εἶναι δυνατόν, παρὰ τὰς ἀνωτέρω διατυπωθείσας ἐπιφυλάξεις νὰ ἀχθῶμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ταῦτα ἀνήκουν εἰς τὸ κτήριον.

δ) Τὸ ἔδαφος: Τὸ ἔδαφος, ἐφ' οὗ ἴσεται τὸ κτήριον, παρουσιάζει κλίσιν κατὰ τὴν ἀπὸ ΝΔ. πρὸς ΒΑ. διαγώνιον του (εἰκ. 1). Πρακτικῶς ἡ κλίσις αὕτη δύναται νὰ ἐκληφθῇ ὡς διπλῆ: Μία ἀπὸ Ν. πρὸς Β. καὶ μία ἀπὸ Δ. πρὸς Α.

Δεδομένου ὅτι εἰς τὴν νοτιάν πλευρὰν ὑπάρχει θύρα εἰσόδου ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ κτήριον, εἶναι ἀπαραίτητος ἡ ἰσοπέδωσις τοῦ πρὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης χώρου. Ἡ στάθμη τοῦ ἰσοπεδωμένου τούτου, πρὸ τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἐδάφους καθορίζεται ὡς τοῦλάχιστον κατὰ μίαν βαθμίδα χαμηλοτέρα τῆς στάθμης τοῦ ἐσωτερικοῦ δαπέδου τοῦ κτηρίου, ὅπερ δὲν εἶναι βεβαίως δυνατόν νὰ εἶναι τὸ σημερινὸν ξύλινον. Κάτωθεν τούτου ὁ VAN MILLINGEN διεπίστωσε τὴν ὑπαρξίν ἄλλον, λιθοστρώτου, ἐὰν κρίνη τις ἀπὸ τὸ σχέδιον αὐτοῦ<sup>1</sup>. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι τὸ ἀρχικὸν δάπεδον τοῦ κτηρίου ἦτο κατὰ τι χαμηλότερον τοῦ σημερινοῦ ξυλίνου, περὶ τὴν στάθμην τοῦ κατωφλίου τῆς πύλης τῆς νοτίας πλευρᾶς, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ὑπὸ τὸ κατώφλιον τοῦτο συνεχιζομένων δόμων τοῦ τοίχου (πίν. 3ε).

Ἡ κατωτάτη στάθμη τοῦ ἐδάφους εὐρίσκεται παρὰ τὴν ἀψίδα, ἐπὶ τῆς ὁποίας, ὡς εἶδομεν<sup>2</sup>, μετὰ τὴν ἐβδόμην ἐκ τῶν ἄνω ζώνων ὀπτοπλίνθων ὑπάρχει καὶ ὀγδόη, ἣτις ἐφάπτεται τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους. Ἡ παλαιὰ στάθμη ἐπομένως — ἐὰν δεχθῶμεν ὡς κατασκευαστικὴν ἀρχήν, ὅτι ἡ ζώνη τῶν ὀπτοπλίνθων δὲν πρέπει νὰ ἐφάπτεται τοῦ ἐδάφους — θὰ πρέπει νὰ εὐρίσκεται κάτωθεν τῆς ὀγδοῆς ἐκ τῶν ἄνω ζώνης ὀπτοπλίνθων τῆς ἀψίδος.

Ἐκ τῆς στάθμης ταύτης εἶναι πραγματοποιήσιμος ἡ ἀπ' εὐθείας εἰσοδος εἰς τὸν ὑπόγειον χώρον, ὅστις ὑποτίθεται ὅτι εὐρίσκετο ὑπὸ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν προηγηθειῶν παρατηρήσεων καὶ τῶν ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ διαπιστωθέντων δεδομένων, ἅτινα διασώζονται ἐπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ μνημείου, κατηρτίσθη ἡ εἰς τὰς εἰκόνας 11 - 14 καὶ τὸν παρένθετον πίνακα Γ' ἀποκατάστασις τῆς ἀρχικῆς μορφῆς αὐτοῦ<sup>3</sup>.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'

### ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΙΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Ἡ διὰ τῆς προηγηθείσης κατασκευαστικῆς μελέτης ἀποκατασταθεῖσα μορφή τοῦ μνημείου, παρουσιάζει ὀφθαλμοφανῆ ὁμοιότητα πρὸς τὴν μορφήν τρικλίτου βασιλικῆς ἑλληνιστικοῦ τύπου.

<sup>1</sup> Εἰκ. 8. Δυστυχῶς δὲν κατόρθωσα νὰ ἐξακριβώσω δι' αὐτοψίας τὸ δάπεδον τοῦ Α. VAN MILLINGER ὅτε τὴν ἀπόστασίν του ἀπὸ τοῦ ξυλίνου, διότι τὸ τέμενος εἶναι ἐν ἐνεργείᾳ καὶ πᾶσα ἐπέμβασις ἀπεκλείετο. Τὸ σωζόμενον τεμαχισμένον κατώφλιον τῆς νοτίας θύρας, δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τὸ βυζαντινόν, εὐρίσκεται

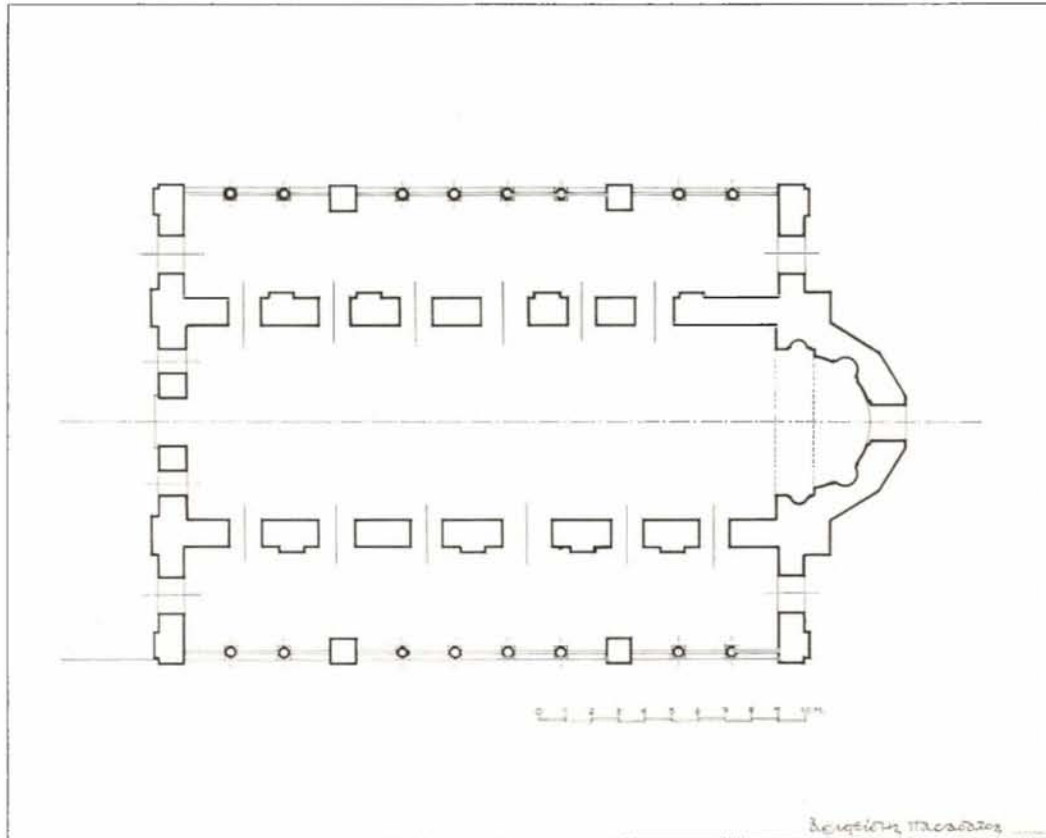
ὁμως, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰς τὴν πρόπουσαν στάθμην (πίν. 3).

<sup>2</sup> Ἄνωτ. σ. 41.

<sup>3</sup> Ὅλος ὑποθετικά, εἰς τὴν ἀναπαράστασιν εἶναι τὰ παράθυρα τοῦ ὑπογείου.



Ο τύπος ούτος προέκυψεν, ὡς γνωστόν, ἐκ τοῦ ἀπλοῦ μονοκλίτου δομοικοῦ κτηρίου, ἀπὸ τὴν ἀνάγκην διευρύνσεώς του, πρὸς αὔξησιν τῆς περιεκτικότητος αὐτοῦ, ὅτε ἀναπόφευκτα κατέστησαν ἐνδιάμεσα στηρίγματα<sup>1</sup>. Συνέπεια πάλιν τῆς ἀπ' ἀλλήλων ἀπομακρύνσεως τῶν πλαγίων τοίχων, ὅπου ἀνοίγονται τὰ παράθυρα εἰς τὰ μονόκλιτα



Εἰκ. 11. Κεφελή. Κάτοπις ἐν ἀναπαραστάσει.

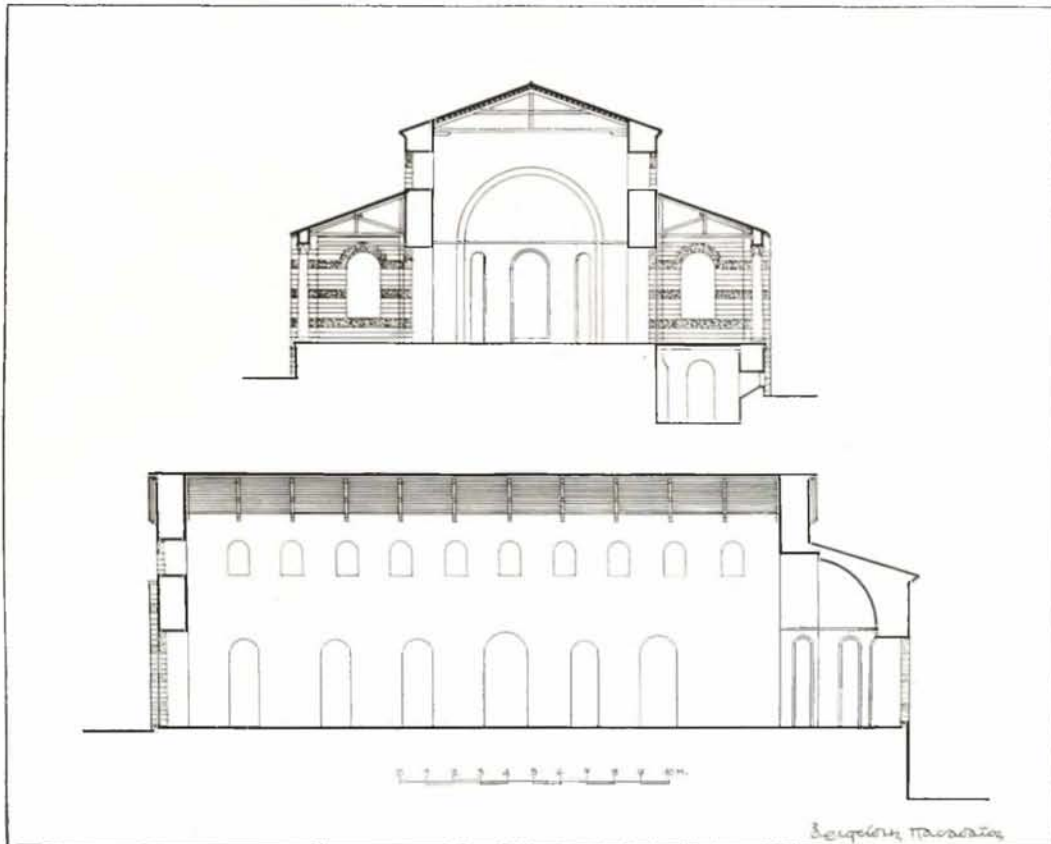
κτήρια, ὑπῆρξεν ἡ ἐλάττωσις τοῦ φωτισμοῦ τοῦ διευρυνθέντος χώρου, πράγμα τὸ ὁποῖον ἐπέβαλε τὴν υπερύψωσιν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, πρὸς ἀπ' εὐθείας φωτισμόν του, ὑπὲρ τὰς στέγας τῶν πλαγίων κλιτῶν, προκύψαντος οὕτω τοῦ χαρακτηριστικοῦ βαθμιδωτοῦ περιγράμματος τῶν τρικλίτων βασιλικῶν, πρὸς τὸ ὁποῖον συμφωνεῖ πλήρως καὶ τὸ τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν κτηρίου.

Ἐσωτερικῶς ὁμως ἐξεταζομένη ἡ τρικλίτος βασιλικὴ παρουσιάζει ἐνιαῖον τὸν τριπλοῦν χώρον<sup>2</sup>, διότι ἡ τριχοτόμησις δὲν προκαλεῖται ὑπὸ συμπαγῶν δορίων, ἅτινα θὰ προεκάλλουν τὴν δημιουργίαν τριῶν ἀνεξαοτήτων χώρων, ἀλλὰ συνήθως μὲν ὑπὸ

<sup>1</sup> Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, τ. Α', 1952, 155.

<sup>2</sup> Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. 589.

κινοστοιχιῶν<sup>1</sup>, εἰς ὀρισμέναις δὲ γεωγραφικῶς περιοχῶς ὑπὸ πεσοστοιχιῶν<sup>2</sup> ἢ μεγάλων τοξωτῶν ἀνοιγμάτων<sup>3</sup>. Ἐνεκα τούτου τὸ βλέμμα διεισδύει ἐλευθέρως, ἀπὸ τοῦ κεντρικοῦ πρὸς τὰ πλάγια κλίτη καὶ τ' ἀνάπαλιν, εἰς τρόπον ὥστε εἰς τὴν αἴσθησιν τοῦ παρατηρητοῦ νὰ ὑποπίπτῃ γῶρος πλάτους «α» (εἰκ. 15, II), περατούμενος εἰς τὰς μακρὰς



Εἰκ 12. Κεφαλῆ. Ἐγκαρσία καὶ κατὰ μῆκος τομὴ ἐν ἀναπαραστάσει.

πλευρὰς τῶν πλαγίων κλιτῶν, αἵτινες καὶ μόνον ἀποτελοῦσι τὰ συμπαγῆ ὅρια αὐτοῦ. Τελείαν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν κατάστασιν ταύτην παρουσιάζει ὁ ἐσωτερικὸς γῶρος τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν κτηρίου: Ἐδῶ τὸ ὡς κεντρικὸν θεωρούμενον κλίτος χωρίζεται ἀπὸ τῶν πλαγίων διὰ συμπαγῶν τοίχων, εἰς τρόπον ὥστε, εἰς τὴν αἴσθησιν τοῦ παρατηρητοῦ νὰ ὑποπίπτῃ γῶρος πλάτους «β» (εἰκ. 15, III), ἀντιστοιχοῦντος πρὸς τὴν ἀπόστασιν τῶν συμπαγῶν ὀρίων τοῦ μεσαίου γῶρου, ὅστις εἶναι τελείως ἀνεξάρτητος τῶν δύο πλαγίων. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι γῶροι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ πλάγια κλίτη τῆς βασιλικῆς, στε-

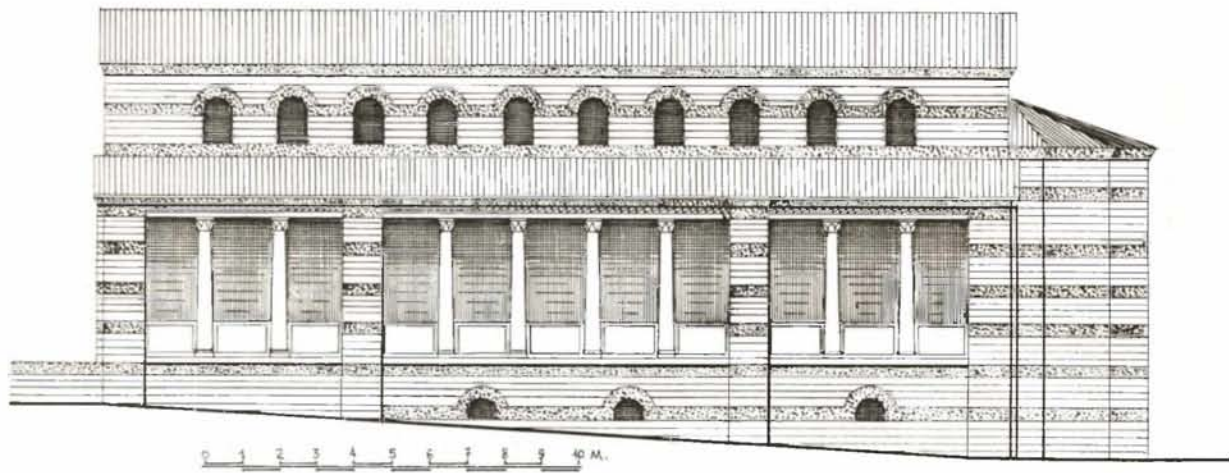
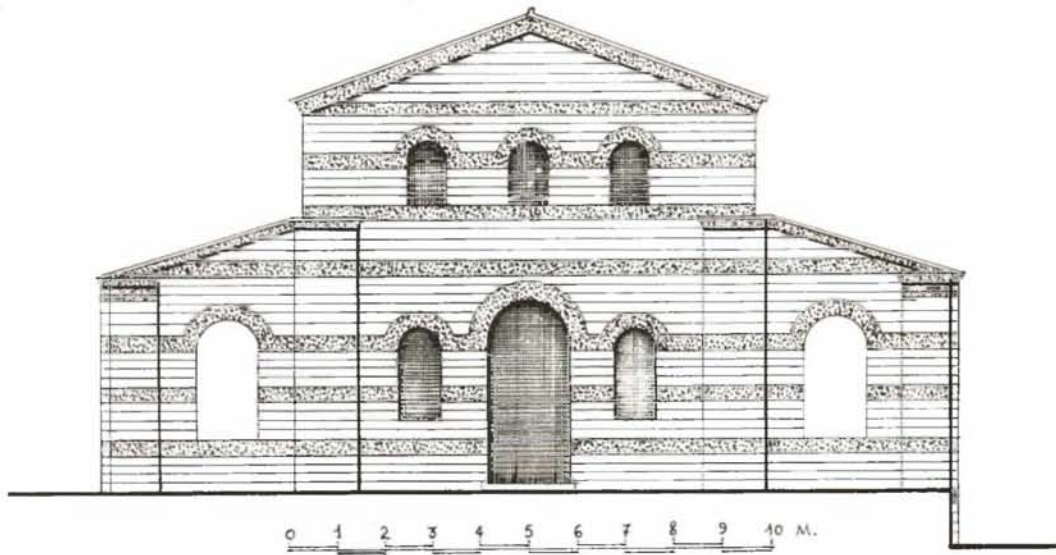
1 Ἑλληνιστικαὶ βασιλικαὶ (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, §. ἀ.).

2 Βασιλικαὶ Μικρῆς Ἀσίας, Μεσημβρίας (W. M. RAMSAY - GERTRUDE L. BELL, *The Thousand and one Churches*, London 1910, A. RACHÉNOV,

*Églises de Mésemyria*, Sofia 1932.

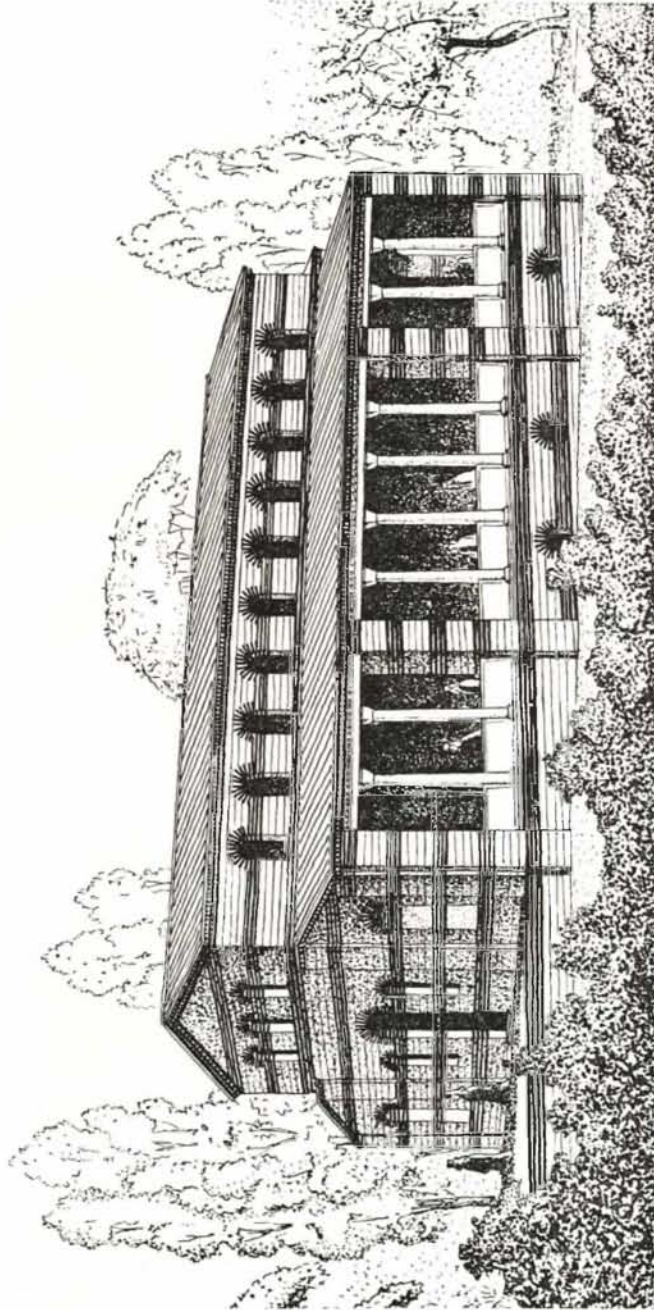
3 Βασιλικαὶ Συρίας (H. BUTLER, *Ancient Architecture in Syria*, I - II, Leyden 1920.





Διευκρίνιση παραστάσεως

Εικ 13. Κεφελή. Νοτία και ανατολική πρόσοψις ἐν ἀναπαραστάσει.



Εἰς. 14. Κεφελῆ. Προοπτικὴ ἄποψις.



ροῦνται συμπαγῶν ὀρίων πρὸς τὰ ἔξω. Ἐνῶ δηλαδή εἰς τὴν τριζλίτον βασιλικὴν οἱ πλάγιοι χῶροι εἶναι κλειστοὶ πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἀνοίγονται πρὸς τὸν κεντρικόν, εἰς τὸ ἡμέτερον κτήριο οἱ ἐν λόγῳ χῶροι εἶναι ἀνοικτοὶ πρὸς τὰ ἔξω καὶ κλειστοὶ πρὸς τὸν κεντρικόν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ κτήριο, εἰς τὴν πραγματικότητα, ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τοῦ μονοκλίτου δρομικοῦ κτηρίου, φέρον ἑκατέρωθεν τοῦ μοναδικοῦ του κλίτους στοάς.

Αἱ στοαί, συνήθεις καὶ ἀφθονοῦσαι ἐν Κωνσταντινουπόλει<sup>1</sup>, «δὲν ἦσαν κλίτη ὀργανικῶς συνδεδεμένα πρὸς τὰ κτήρια εἰς τὰ ὁποῖα ἀνήκον, ἀλλὰ χῶροι ὄλως ἀνεξάρτητοι, χωριζόμενοι ἀπ' αὐτῶν διὰ συμπαγῶν τοίχων»<sup>2</sup>. Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν βλέπομεν ἀκριβῶς χῶρον, διατηροῦντα μὲν τὸν χαρακτηριστὴρα πλαγίου κλίτους βασιλικῆς, μετατρεπόμενον δὲ εἰς στοὰν διὰ «διαλύσεως», τρόπον τινά, τοῦ ἑξωτερικοῦ καὶ «συμπυκνώσεως» τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτοῦ τοίχου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καθιστᾷ τὸ κτήριο μορφολογικῶς λίαν συγγενὲς πρὸς τὴν τριζλίτον βασιλικὴν, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν, καὶ δὴ σαφῶς καὶ κατηγορηματικῶς, νὰ καταταγῇ τοῦτο εἰς τὸν τύπον τοῦ μονοκλίτου<sup>3</sup>.

Ἡ οὕτω καθοριζομένη μορφή τοῦ μνημείου παρέχει ἐξ ἄλλου ἱκανὰ στοιχεῖα ἐπὶ τῇ βίσει τῶν ὁποίων δυνάμεθα νὰ προβῶμεν εἰς τὴν κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησιν αὐτοῦ, ἅτινα καὶ δυνατόν ν' ἀπαριθμηθοῦν ὡς ἀκολούθως:

1) Ἡ ἄνω σειρά τῶν μονολόβων καὶ ἰσάκις ἀπ' ἀλλήλων ἀπεχόντων τοξωτῶν παραθύρων, ἡ ὁποία, ὡς γνωστόν, ἀπαντᾶται κατὰ κανόνα, εἰς τὰς ἐν τῇ Δύσει<sup>4</sup>, Συρίᾳ<sup>5</sup> καὶ Κωνσταντινουπόλει<sup>6</sup>, παλαιοχριστιανικᾶς βασιλικῆς, χρονολογουμένης ἀπὸ τοῦ 4<sup>ου</sup> μέχρι τοῦ 6<sup>ου</sup> αἰῶνος<sup>7</sup>.

<sup>1</sup> G. MILLET, ἔ. ἀ. 129, 132, 165. J. EBERSOLT, ἔ. ἀ. 109.

<sup>2</sup> J. EBERSOLT, ἔ. ἀ. 165.

<sup>3</sup> Ὅτι τὸ μνημεῖον εἶναι δυνατόν, σαφῶς καὶ κατηγορηματικῶς μάλιστα, νὰ καταταγῇ εἰς τὸν εἰρημένον τύπον, ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἀφαίρεσις τῆς μιᾶς ἐκ τῶν δύο στοῶν καὶ ἡ χρησιμοποίησις τῆς ἄλλης δι' ἄλλον λειτουργικὸν σκοπόν, κατὰ τὴν ὀθωμανικὴν περίοδον, οὐδόλως ἐπηρεάζει τὴν ἀποτέλειαν τοῦ χῶρου, τοῦθ' ὅπερ δὲν συμβαίνει εἰς κτήρια τῶν ὁποίων ἡ κατάταξις παρουσιάζει ἀσάφειαν, λόγῳ συμπτώξεως συγγενῶν τύπων. Ὡς παράδειγμα τοιοῦτου εἴδους κτηρίων ἀναφέρονται δύο ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς τελευταίας βυζαντινῆς περιόδου, τὸν «Ταξιάρχην» καὶ τὸν «Ἅγιον Νικόλαον τὸν Ὁρφανόν» (Α. ΣΥΓΓΡΟΠΟΥΛΟΣ, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης, εἰκ. 9, 11, 24 καὶ σ. 80, 81), ὅπου «δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ εἴπῃ τις ἂν πρόκειται περὶ τριζλίτου βασιλικῆς ἢ περὶ μονοκλίτου, περιβαλλομένης ὑπὸ στοάς» πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι «τὸ κεντρικὸν διαμέρισμα δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἄνευ τῆς γύρω στοάς».

<sup>4</sup> Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχρ. βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, 249.

<sup>5</sup> Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. 249.

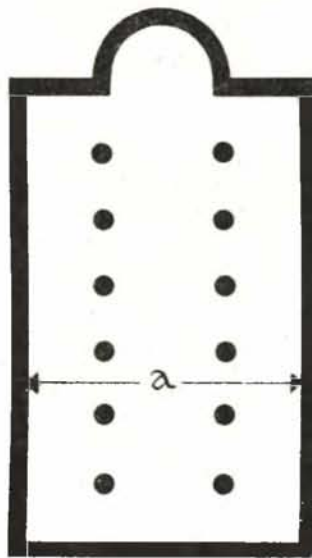
<sup>6</sup> Βασιλικὴ τοῦ Στουδίου.

<sup>7</sup> Ὁ SHELDMAYR μελετῶν τὰ συστήματα τῆς μορφῆς τῶν τοίχων, οἵτινες ὀρίζουν τὸν κύριον χῶρον τῶν βασιλικῶν τούτων, κατατάσσει αὐτοὺς εἰς τέσσαρας κατηγορίας, τὴν πρώτην τῶν ὁποίων καθορίζει ὡς ἑξῆς: «Unten geschlossene Wand, darüber eine Lichtgaden mit Bogenfenstern (Typus: Sogenannte Basilica des Junius Bassus) oder zwei Lichtgaden (Typus: Aula in Trier). Vorgeschlagene Bezeichnung: Fensterhochwand. (H. SHELDMAYR, Spätantike Wandsysteme - Epochen und Werke. Erster Band, 1951, 31).

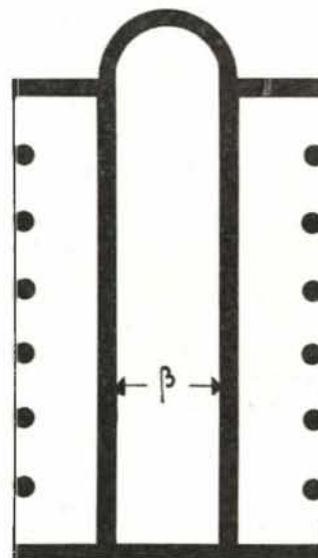
Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην (ΙΑ) ἀνήκει τὸ ἑπὶ ἐξέτασιν κτήριο, ἡ δὲ ὡς τυπικὸν παράδειγμα τοῦ πρώτου εἴδους ἀναφερομένη μονόκλιτος βασιλικὴ τοῦ Junius Bassus (αὐτόθι σχ. 10), παρουσιάζει μεγάλην ἀναλογίαν μορφῆς πρὸς αὐτό. Κατὰ τὸν συγγραφέα, ἐξ ἄλλου (αὐτόθι σ. 47), τὸ σύστημα ΙΑ εἶναι τὸ ἀντιπροσωπευτικὸν σύστημα τοῦ 4<sup>ου</sup> αἰῶνος εἰς τὴν Δύσιν, ἐνῶ τὰ τὸ αὐτὸ σύστημα παρουσιάζονται μονόκλιτα κτίσματα τῆς Συρίας ἀνήκον εἰς τὸν 5<sup>ον</sup> καὶ τὸν 6<sup>ον</sup> αἰῶνα.



(I)



II



III

Είχ. 15. I. Τὸ σχέδιον τοῦ Α. Πασάτη. II. Σχηματικὴ παράστασις τρικλίτου βασιλικῆς.  
III. Σχηματικὴ παράστασις τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημείου.



2) Ἡ ὑπαρξίς εἰς τὴν στενὴν νοτιὰν πλευρὰν τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν κτηρίου θύρας εἰσόδου, φερούσης ἐκατέρωθεν ἀνά ἓν, ἄνωθεν δὲ αὐτῆς τρία παράθυρα, τοῦθ' ὕπερ ἐπίσης ἀπαντᾶται πανομοιότυπως εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῶν ἄνευ αἰθρίου καὶ νάρθηκος βασιλικῶν τῆς Συρίας<sup>1</sup>, τοῦ 5<sup>ου</sup> καὶ τοῦ 6<sup>ου</sup> αἰῶνος.

3) Ἡ ὑπαρξίς παραστάδων εἰς τὰ ἄκρα τῶν πλαγίων «κλιτῶν», ὡς ἐπίσης καὶ ἐνισχυτικῶν παρὰ τὴν ἀψίδα πεσσῶν, στοιχεῖα ἅτινα συσχετίζουσι τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριο πρὸς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Μονὴν τοῦ Στουδίου<sup>2</sup>, ὡς καὶ πρὸς τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ βασιλικὴν τῆς Ἀχειροποιήτου<sup>3</sup>.

4) Ἡ παρεμβολὴ δύο συμμετρικῶν πεσσῶν εἰς τὰς κιονοστοιχίας τῶν στοῶν, ἡ ὁποία ἀπαντᾶται ἐπίσης εἰς τὰς τοξοστοιχίας τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης<sup>4</sup>.

5) Τὸ μοναδικὸν παράθυρον τῆς ἀψίδος, ἡ ἰδιόρρυθμος κατασκευὴ τοῦ τόξου τοῦ<sup>5</sup> καὶ αἱ ἐν αὐτῇ ἀνοιγόμενα κόγχαι<sup>6</sup>, στοιχεῖα ἅτινα ἐμφαίνουσι ὅτι τὸ κτήριο ἀνάγεται εἰς πρόωμον ἐποχὴν, καθ' ἣν τὸ Βυζάντιον, «ἀκολουθοῦν τὴν τέχνην τῶν ἐλληνιστικῶν κέντρων, ἐφαρμόζει τὴν ξυλόστεγον ἐλληνιστικὴν βασιλικήν»<sup>7</sup>.

Καὶ ἐπὶ τῇ βάσει μὲν τῶν ὡς ἄνω λόγων δυνάμεθα νὰ τοποθετήσωμεν τὸ μνημεῖον εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, πρώτην βυζαντινὴν περίοδον. Λαμβάνοντες ὁμῶς ὑπ' ὄψιν 1) ὅτι, κατὰ σχετικὴν παρατήρησιν τοῦ SCHNEIDER<sup>8</sup>, εἰς τὰ δι' ἐναλλαγῆς ζωνῶν πλίνθων καὶ λίθων κτιζόμενα κτήρια διαπιστοῦται τάσις ὅπως αὐξάνῃ ὁ ἀριθμὸς τῶν λίθων μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου καὶ ὅτι, συμφώνως πρὸς τὴν παρατήρησιν ταύτην, τὸ ἡμέτερον κτήριο, ὡς φέρον ζώνην ἐκ τεσσάρων λίθων, δέον νὰ εἶναι μεταγενέστερον τῆς ἐν ἔτει 463 ἰδρυθείσης βασιλικῆς τοῦ Στουδίου, ἥτις φέρει ζώνην τριῶν λίθων, 2) ὅτι ἡ σχέσις 1 : 1.5 πλίνθου καὶ κονιάματος, ἡ παρατηρουμένη εἰς τὴν τοιχοδομίαν τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν κτηρίου, κατ' ἄλλην παρατήρησιν τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως<sup>9</sup>, εἶναι χαρακτηριστικὴ τοῦ 6<sup>ου</sup> καὶ 7<sup>ου</sup> αἰῶνος καὶ 3) ὅτι ἡ πρὸ τῆς ἀψίδος καμάρα ἀναφαίνεται κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ<sup>10</sup>, θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν τὸ μνημεῖον μᾶλλον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 6<sup>ου</sup> αἰῶνος.

## Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν Σ Τ'

### ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ

Ἦδη χωροῦμεν εἰς τὴν διερεῦνησιν τοῦ προβλήματος τοῦ προορισμοῦ τοῦ κτηρίου, τὸ ὁποῖον, ὡς εἶδομεν εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον τῆς παρούσης μελέτης, ἄλλοι μὲν θεωροῦσι ναόν, ἄλλοι δὲ «Τράπεζαν» μοναστηρίου.

<sup>1</sup> J. LASSUS, Sanctuaires chrétiens de Syrie, Paris 1947, πίν. VII 2, X 1, 136, LIV, LV, εἰκ. 56.

<sup>2</sup> EBERSOLT - THIERS, Les églises de Constantinople, Paris 1913, πίν. 1.

<sup>3</sup> DIEHL - LE TOURNEAU - SALADIN, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918, πίν. VII, 2, Details εἰκ. 1. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθήναι 1942, 294.

<sup>4</sup> DIEHL - LE TOURNEAU - SALADIN, ἔ. ἀ. πίν. XXII.

<sup>5</sup> Ἄνωτ. σ. 39.

<sup>6</sup> Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. 268.

<sup>7</sup> Ἀπόθι 258.

<sup>8</sup> A. M. SCHNEIDER, Byzanz, 13.

<sup>9</sup> Ἀπόθι.

<sup>10</sup> EBERSOLT - THIERS, ἔ. ἀ. 254.

Ἄληθες εἶναι ὅτι ἀρκεταὶ ἰδιορρυθμίαι καθιστοῦν δυσπαράδεκτον τὴν ὑπόθεσιν ὅτι πρόκειται περὶ ναοῦ. Αἱ ἰδιορρυθμίαι αὗται δύνανται νὰ συνοψισθοῦν εἰς τὰ ἑξῆς :

α) Ἐὰν ὑποτεθῆ ὅτι τὸ κτήριο ἦτο ναός, τότε τόσον ἡ γεωγραφικὴ αὐτοῦ θέσις, ὅσον καὶ ἡ χρονολογία ἰδρύσεως αὐτοῦ, θὰ προϋπέθετον, κατ' ἀνάγκην, τὴν ὑπαρξίν νάρθηκος<sup>1</sup> καὶ δὴ πρὸ τῆς φερούσης τὴν πύλην εἰσόδου στενῆς πλευρᾶς του, γνωστοῦ ὄντος ὅτι ὁ νάρθηξ εἶναι «*χαρακτηριστικὸν τοῦ ἑλληνιστικοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅπερ ἡ Κωνσταντινούπολις διετήρησε καὶ ἐτόνισε*»<sup>2</sup>. Ἡ κατάστασις ὅμως τῶν εἰς τὴν πλευρὰν ταύτην σωζομένων τριῶν παραστάδων, πρὸς τὰς ὁποίας θὰ ἔπρεπε νὰ συνδέονται οἱ τοῖχοι τοῦ νάρθηκος, οὐδεμίαν παρουσιάζουν ἀνωμαλίαν, μαρτυροῦσαν περὶ τῆς ὑπάρξεως τοιούτων τοίχων.

β) Ὁ κυρίως ναός τῶν ἐκκλησιῶν ἐλαχίστως φέρει θύρας εἰς τοὺς πλευρικούς του τοίχους<sup>3</sup>, ἐνῶ εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ ὑπὸ ἑξέτασιν κτηρίου ἀνοίγονται ἀνὰ ἕξ θύραι.

γ) Ὁ προσανατολισμὸς τῶν ναῶν, ἀπὸ τοῦ 4<sup>ου</sup> αἰῶνος καὶ ἑξῆς<sup>4</sup>, κατὰ γενικὸν τοῦλάχιστον κανόνα, εἶναι, ὡς γνωστὸν, ὁ ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολάς, πρὸς τὴν κατευθύνσιν δὲ ταύτην τοποθετεῖται καὶ ἡ ἀψίς<sup>5</sup>. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι ἑξαιρέσεις τινὲς τοῦ κανόνος τούτου παρατηρήθησαν κατὰ καιροὺς, κυρίως δι' ἀντιστροφῆς τῶν ὄρων, δηλαδὴ διὰ τοποθετήσεως τῆς ἀψίδος πρὸς Δυσμὰς ἢ ἀκόμη δι' ἀποκλίσεώς της πρὸς Νότον<sup>6</sup>, σπανιώτατα ὅμως παρατηρεῖται ἰσχυρὰ ἀπόκλισις πρὸς Βορρᾶν<sup>7</sup>, ὅπως συμβαίνει εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν καὶ τοῦτο ἄνευ ἀποχρῶντος λόγου, ὅπως εἶναι ἡ ἐπιβολὴ κατευθύνσεως ὑπὸ πρὸς τὸ κτήριο συνορευούσης ὁδοῦ<sup>8</sup>, διότι ἡ περιοχὴ ὅπου εὐρίσκεται τὸ κτήριο ἀποκλείει τοιαύτην ὑπόθεσιν.

δ) Ἡ ἀναλογία 1 : 3 τοῦ χώρου εἶναι λίαν «*ἐπιμήκης*» διὰ μονόκλιτον δρομικὸν ναόν. Πιθανωτέρα, κατὰ ταῦτα, εἶναι ἡ δευτέρα ὑπόθεσις, ὅτι τὸ κτήριο εἶναι «*Τράπεζα*» μονῆς, ἡ ὁποία ἐνισχύεται, κυρίως μὲν καὶ πρὸ παντός, ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἀναλογία 1 : 3 τοῦ χώρου ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς πρὸς τὴν συνήθη ἀναλογίαν τῶν Τραπεζῶν<sup>9</sup>, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν κάτωθι πρὸς τὰς Τραπεζὰς ὁμοιοτήτων, χαρακτηριστικὰ τῶν ὁποίων εὐρίσκομεν αὐτούσια καὶ εἰς τὸ ὑπὸ ἑξέτασιν κτήριο :

1) Αἱ ἰκανῶς μεγάλαι διαστάσεις, τὰς ὁποίας εἶχε τὸ κτήριο τῆς Τραπεζῆς «*λόγω τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ὁποίων συνήθως προωρίζετο νὰ περιλάβῃ*»<sup>10</sup>.

2) Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κτήριο τῆς Τραπεζῆς «*ἦτο ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἰσόγειον, ὡς ἐκ τῶν σωζομένων Τραπεζῶν καὶ ἐκ τῶν τυπικῶν καὶ ἐκ τῶν συγγραφέων διδασκόμεθα*»<sup>11</sup>.

1 Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. 130.

2 G. MILLET, ἔ. ἀ. 124.

3 Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. 402.

4 Γ. ΣΟΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. 180.

5 Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. 84.

6 Ἀὐτόθι 86.

7 Ἀὐτόθι 87.

8 Ἀὐτόθι 88.

9 Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική,

46 καὶ Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, 21.

10 Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, 45. Ἡ μεγαλύτερα σωζομένη Τράπεζα τοῦ Δαφνίου, ἔχει ἑξωτερικὸν πλάτος 9.10 μέτρα καὶ μῆκος, συμπεριλαμβανομένης τῆς ἀψίδος 28.70 μ. (αὐτόθι 47). Τὰ ἀντίστοιχα μεγέθη τοῦ ὑπὸ ἑξέτασιν κτηρίου εἶναι 9.20 × 27.70 μ.

11 Ἀὐτόθι 46.



3) Ὁ ἐπιμήκης χώρος κατέληγεν εἰς ἐξέχουσαν εὐρείαν ἀψίδα<sup>1</sup>, ἣτις ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὴν «ἀποκοπτὴν τράπεζαν τοῦ ἡγουμένου»<sup>2</sup>.

4) Ἡ εἴσοδος τῆς Τραπέζης ἐγένετο διὰ θύρας ἀνοιγομένης «ἐπὶ τῆς ἀπέναντι τῆς κόγχης στενῆς πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου»<sup>3</sup>.

5) Ἡ ὑπαρξίς εἰς πολλὰς Τραπέζας «σειρᾶς μονολόβων<sup>4</sup>, ἢ σπανιώτερον διλόβων<sup>5</sup> μικρῶν παραθύρων εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν προσόψεων».

6) Ἡ ὑπαρξίς εἰς πολλὰς Τραπέζας «μεγάλων ἀνοιγμάτων κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τῶν»<sup>6</sup>.

7) Τὸ γεγονός ὅτι «αἱ ὀρθογωνίου σχήματος Τράπεζαι ἐκαλύπτοντο συνήθως διὰ ξυλίνης δικλινοῦς στέγης»<sup>7</sup>.

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω σαφῶς προκύπτει ὅτι τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριον συμπίπτει πρὸς ὅλα τὰ ἀνωτέρω ἀναλυθέντα στοιχεῖα τοῦ καθιερωμένου τύπου Τραπέζης, σχήματος ὀρθογωνίου<sup>8</sup>, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι τὸ ἡμέτερον κτήριον παρουσιάζει κατὰ τὰς μακρὰς αὐτοῦ πλευρὰς στοᾶς, αἵτινες εἰς οὐδεμίαν τῶν σωζομένων Τραπέζων ἀπαντῶνται. Τοῦτο ὅμως εἶναι εὐκόλον νὰ ἐξηγηθῇ, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἅπανσαι αἱ σωζόμεναι Τράπεζαι ἀνήκουν εἰς μονὰς περιβαλλομένας «ὑπὸ ὑψηλῶν τειχῶν, περισφιγγόντων ὡς ἐν κλοιῷ τὰ μοναστικά κτήρια<sup>9</sup>, τὰ ὁποῖα διετάσσοντο εἰς κλειστὸν σχῆμα, περὶ τὸ καθολικόν, δημιουργουμένον οὕτω περιβόλου ποικίλων σχημάτων<sup>10</sup>. Αὐτονόητον εἶναι ὅτι ὁ λίαν περιορισμένος χώρος τῶν μονῶν τούτων ἐπέβαλλεν αὐστηρὰν οἰκονομίαν χώρου, εἰς τρόπον ὥστε πολλάκις τὸ κτήριον τῆς Τραπέζης νὰ ἐνσωματοῦται ἀκόμη καὶ εἰς τὴν σειρὰν τῶν κελλίων<sup>11</sup>. Τοιοῦτος περιορισμὸς εἰς τὰς ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλεως ἀνοχυρώτους μονὰς τῆς Πρωτευούσης δὲν ὑπῆρχε βεβαίως, ἐπὶ πλέον δὲ ἢ εἰς τὰς πρὸς τὴν ἀπαράμιλλον θέαν τοῦ Κερατίου κόλπου κλιτύς θέσις τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν Τραπέζης ἐδικαιολογεῖ πλήρως τὰς στοᾶς ταύτας, καταλλήλους διὰ τὴν μετὰ τὸ γεῦμα ἀνάπαυσιν τῶν μοναχῶν.

Καὶ ἤδη γεννᾶται τὸ ἐρώτημα: Ποίας Μονῆς Τράπεζα ἦτο τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριον; Ὡς ἐν τῷ προλόγῳ τῆς ἀνὰ χειρὸς μελέτης ἀνεφέρθη<sup>12</sup>, οὐδεμία σαφῆς ἔνδειξις πηγῶν ἢ ἐπιγραφῆ ὑπάρχει πρὸς ἀσφαλῆ ταῦτιςιν, τόσον τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημείου, ὅσον καὶ σειρᾶς ὅλης ἄλλων παρομοίων. Δικαιολογεῖται συνεπῶς πλήρως ἡ παρατήρησις τοῦ SCHNEIDER ὅτι εἶναι ἀδύνατον, εἰς τὴν κατάστασιν τῶν σημερινῶν ἡμῶν γνώσεων, νὰ ταυτίσωμεν κτήριον σωζόμενον εἰς τὴν βριθουσαν ἄλλοτε μονῶν περιοχὴν τῆς Πέτρας μετὰ μιᾶς τῶν ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων ἀναφερομένης<sup>13</sup>. Ἐπὶ πλέον, ὡς εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον τῆς παρούσης μελέτης εἶδομεν<sup>14</sup>, αἱ δύο μεγάλαι ἀνοικταὶ

1 Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, 46.

2 Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης, Ἀθήναι 1963, 21.

3 Τοῦ αὐτοῦ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, 47.

4 Αὐτόθι εἰκ. 56, 59, 70, 71, 78.

5 Αὐτόθι εἰκ. 72, 73.

6 Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης, 21.

7 Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, 47.

8 Ὑπῆρχον, κατ' ἐξαιρέσιν, καὶ Τράπεζαι σχήματος Τετῶν, κυρίως εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. 46).

9 Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. 7.

10 Αὐτόθι 15.

11 Αὐτόθι 45.

12 Ἄνωτ. σ. 29.

13 Ἄνωτ. σ. 49.

14 Ἄνωτ. σ. 49.

δεξαμεναὶ τοῦ Ἄσπαρος καὶ τοῦ Ἀετίου, αἵτινες χρησιμεύουν ὡς σημεῖα ἀναγνωρίσεως εἰς τὰς περιγραφὰς τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων, δὲν ἔχουν ἀσφαλῶς ταυτισθῆ. Τὸ μόνον ὅπερ δύναται νὰ λεχθῆ εἶναι ὅτι, ἐφ' ὅσον, ἐπὶ τῆ βάσει τῶν κατασκευαστικῶν καὶ μορφολογικῶν παρατηρήσεων τῆς παρούσης μελέτης, ὡς μᾶλλον πιθανὴ χρονολογία τῆς ιδρύσεως τοῦ μνημείου θεωρεῖται ἡ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6<sup>ου</sup> αἰῶνος περίοδος, δέον νὰ ἀποκλεισθῆ ἡ γνώμη τοῦ ΠΑΣΠΑΤΗ καὶ τῶν συμφωνούντων μετ' αὐτοῦ, ὅτι πρόκειται περὶ κτηρίου ἀνήκοντος εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Μανουὴλ κτισθεῖσαν κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Θεοφύλου.

Διὰ πάντας ἀκριβῶς τοὺς ἀναλυθέντας ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ λόγους θεωροῦμεν πιθανωτέραν τὴν ὑπὸ τοῦ JANIN διατυπωθεῖσαν γνώμην<sup>1</sup>, ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ κτίσματος ἀνήκοντος εἰς τὴν μεγάλην Μονὴν Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου τῆς Πέτρας, ἣτις, κατὰ τὴν παράδοσιν, ιδρύθη ὑπὸ ἀγίου τινὸς ἀνδρὸς ἐξ Αἰγύπτου<sup>2</sup>, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ζήνωνος (474 - 491).

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ

## R É S U M É

À l'extrémité nord d'Istanbul, entre ses 5e et 6e collines, s'étend une petite plaine qui portait, pendant la période byzantine le nom de «Pétra» et était fameuse pour ses églises et ses monastères.

Parmi les quelques édifices byzantins de cette région, qui existent encore aujourd'hui, se trouve aussi un, connu sous son nom turc de «Kefeli - Mesdjidi» et dont le vrai nom est inconnu. Ce monument n'est pas le seul dont nous ignorons non seulement le nom, mais aussi l'identité et l'histoire. Toute une série de monuments byzantins de la ville, de dimensions relativement réduites, ne sont guère mentionnés dans les écrits des auteurs byzantins et, comme nous avons déjà remarqué dans un autre travail, ils sont étudiés d'une façon superficielle, par le petit nombre de savants qui se sont occupés d'eux.

La présente étude a, précisément, pour but un examen attentif, autant constructif que morphologique, d'un de ces monuments, le Kefeli - Mesdjidi, mentionné plus haut, afin d'éclaircir, autant que possible, les problèmes qu'il pose.

Le monument est un édifice oblong (pl. 3a), d'orientation Nord - Sud. Son plan se compose (fig. 2) d'une salle très allongée et haute, sur le côté nord de laquelle s'ouvre une abside, et qui est flanquée à l'ouest d'un espace de même longueur mais de moindre largeur et hauteur. Un trait caractéristique de la

<sup>1</sup> Ἀνωτ. σ. 49.

<sup>2</sup> Μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ, Σημειώσεις περὶ τινῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ναῶν καὶ ἰδίων τοῦ Πατριαρχικοῦ, μετὰ τὸ 1453, 20. R. JANIN,

La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin. Ière Partie, Tome III: Les églises et les monastères, Paris 1953, 435.





α



β



γ



δ



ε

α. Γενική όψη του μνημείου απ' Ανατολῶν. β. Ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ πτηρίου. γ. Λεπτομέρεια τῆς ἀνατολικῆς προσόψεως. δ. Ἡ νοτιὰ πλευρά. ε. Λεπτομέρεια τῆς νοτιᾶς πλευρᾶς.



α



β



γ



δ



ε



ζ

α. Οί εξέχοντες δόμοι τοῦ ἀνατολικοῦ περασοῦ τῆς ἀψίδος. β. Ἡ ἀψίς ἀπ' Ἀνατολῶν. γ. Ἡ ἀψίς ἀπὸ Ἀναρῶν καὶ ὁ παρ' αὐτὴν βόρειος τοίχος τοῦ δευτεροῦντος χώρου. δ. Ἐσωτερικὴ ὄψις πρὸς τὴν ἀψίδα. ε. Τὸ πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς κιονόκρανον. ζ. Τὸ πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τμήμα.



grande salle est une rangée de fenêtres (fig. 4), très régulières et également espacées sur chacun de ses grands côtés, immédiatement sous la corniche du toit. Le trait caractéristique, d'autre part, de l'espace adjacent est l'absence de son long mur extérieur. Une construction turque, dans cet espace, l'a transformée en vestibule de la grande salle qui sert de mosquée (pl. A').

Des altérations, aux extrémités de la façade est de l'édifice (pl. B') montrent que des murs latéraux se trouvaient aussi au Nord et au Sud de cette façade.

Le petit nombre de savants qui a visité et, plus ou moins, étudié le monument, nous a laissé une vue perspective (Paspatis, fig. 15), deux plans sommaires et deux coupes (Gurlitt, van Millingen, fig. 8). Malheureusement ces dessins ne sont pas exacts, et les fautes qu'ils présentent se répètent aussi dans les descriptions des auteurs

L'étude du monument aboutit aux résultats suivants :

- a) Une « aile » symétrique à celle de l'ouest se trouvait aussi à l'est (fig. 11).
- b) Ni la salle principale, ni les « ailes », pouvaient être couvertes de voûtes.
- c) Les deux « ailes » s'ouvraient vers le dehors, par des colonnades, entre deux piliers symétriques (fig. 12).

d) La forme générale de l'édifice est celle d'une basilique hellénistique à trois nefs. En réalité il s'agit d'une seule nef, flanquée de deux portiques. Ainsi nous nous trouvons devant un exemple hautement intéressant, où les nefs latérales d'une basilique, se transforment en portiques, par la « dissolution » de leurs murs extérieurs et la « solidification » de leurs murs intérieurs (pl. Γ', fig. 13 - 14).

e) Le monument se place dans la lignée évolutive des grandes basiliques du 5<sup>e</sup> et du 6<sup>e</sup> siècle (basilique de Stoudios, basiliques de Syrie). Cette constatation et certains indices constructifs supplémentaires fixent le commencement du 6<sup>e</sup> siècle comme date du monument.

f) Quant à sa destination fonctionnelle, le fait qu'il possède, non seulement la proportion d' 1 : 3 des réfectoires des monastères, mais aussi toutes leurs autres caractéristiques, conduit à l'hypothèse qu'il s'agit d'un Réfectoire (Τράπεζα).

g) Ce n'est pas possible de donner une réponse satisfaisante à la question « à quel monastère appartenait cette Τράπεζα ? » L'identification d'un monument existant avec une des nombreuses fondations monastiques de Pétra, est plus que problématique. La seule chose que l'on puisse dire est que la date du monument, comme elle se fixe par la présente étude, exclut l'hypothèse énoncée par Paspatis et adoptée par d'autres savants, qu'il s'agit du monastère de Manuel fondé pendant le règne de Théophile (829 - 842). Il est plus convenable d'accepter qu'il s'agit plutôt, comme le pensent d'autres auteurs, du réfectoire du fameux monastère de St. Jean Prodrome de Pétra, fondé, d'après la tradition par un pieux anachorète d'Égypte, pendant le règne de Zénon (474 - 491).

A. P.